

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL 2001

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
150 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

E-mail:
hist.samf.sdj@netbruger.dk
Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

- Kulturmiljø, hvad er det?* 68
Hvad er et kulturmiljø? Formanden for Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt, Kim Furdal, trækker baggrunden op og giver et bud på væsentlige kriterier ved udpegning af kulturmiljøer.
- Et forhistorisk kulturmiljø omkring Bundsø* 75
Arkæolog ved Haderslev Museum, Erik Jørgensen, fortæller om egnen omkring Bundsø på Nordals, der i yngre stenalder var et særdeles aktivt område.
- Det middelalderlige kulturlandskab* 81
Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, fortæller om de vigtigste ændringer af kulturlandskabet i middelalderen.
- Ballummarsken* 88
Ballummarsken er et stykke kulturmiljø af national og international betydning, påpeger Inger Lauridsen i artiklen, hvor hun tegner et billede af marskens historie og betydning for lokalbefolkningen siden middelalderen.
- To nationale kulturmiljøer fra 1864* 94
Museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa Museum, tager læseren med på en tur til to nationale kulturmiljøer.
- Den færdigsyede landsby* 101
Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Tønder Museum, fortæller historien om husmandskolonien Bjærndrup nordøst for Løgumkloster.
- Kulturmiljøet i Sønderjyllands amts planlægning* 107
Sønderjyllands amt er i øjeblikket ved at lægge sidste hånd på en registrering af de kulturmiljøer, der skal indgå i regionplan 2001-2012. Landskabsarkitekt Ann Merete Mortensen, amtets naturafdeling, redegør for arbejdet.
- Det sker – på de sønderjyske museer* 112
- Bognyt* 114
- Bagsiden om forsiden* 116
Kim Furdal giver et overblik over principperne bag fredningslovgivningen siden de første fredningslove i 1917/18.

Forsidebillede:

Det fredede stykke af Hærvejen ved Hovslund. I forgrunden ses Hærulfstenen og i baggrunden anes en bronzealderhøj. Fredningen af Hærvejen og de tilstødende arealer er et godt eksempel på en arealfredning. Foto: Haderslev Museum.

Forord

Forandringerne i det danske kulturlandskab sker i disse år med en hastighed og radikalitet, så vigtige kulturhistoriske spor meget let risikerer at forsvinde af uvidenhed, eller fordi ingen når at sikre disse spor for eftertiden. Dette er baggrunden for, at amternes regionplaner fra og med 2001 skal indeholde retningslinier for, hvorledes værdifulde kulturmiljøer i det åbne land skal sikres for eftertiden.

Sønderjyllands amt er i øjeblikket ved at lægge sidste hånd på regionplan 2001-2012, der vil rumme et afsnit om bevaringsværdige kulturmiljøer i landsdelen og retningslinier for en sikring af disse. Men hvad er et kulturmiljø? Og hvilke kulturmiljøer finder vi i Sønderjylland? Mens vi venter på regionplanen vil redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift med nærværende temanummer om kulturmiljøer i Sønderjylland meget gerne give bladets læsere lejlighed til at stifte et nærmere kendskab til dette nye begreb i det danske sprog og en række udvalgte eksempler blandt mange på bevaringsværdige kulturmiljøer i Sønderjylland. Eksempler, som også vil angive kulturmiljøbegrebets tidsmæssige og emnemæssige spændvidde.

Fra starten stod det klart, at emnet ikke lader sig bredt beskrive inden for bladets normale rammer, men takket være villig støtte fra Sønderjyllands amts naturafdeling og Oberst H. Parkovs Mindefond, har det været muligt at udsende dette stærkt udvidede og farveillustrerede temanummer af Sønderjysk Månedsskrift, som emnet fortjener.

Redaktionen

Taksensand fyr, Hanne Christensen 2000.

Kulturmiljøer – hvad er det?

Af KIM FURDAL

I 1996 lancerede miljø- og energiminister Svend Auken begrebet »Kulturmiljø« som miljøpolitikens tredje dimension ved siden af forureningsbekæmpelse og naturbeskyttelse. Men hvad er et kulturmiljø, og efter hvilke principper udpeger vi de vigtigste bevaringsværdige kulturmiljøer? Formanden for Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt, Kim Furdal, trækker baggrunden op og giver et bud på væsentlige kriterier ved udpegnings af kulturmiljøer.

Indledning

Man behøver blot at kikke ud ad vinduet for at se, at der sker voldsomme ændringer af vores kulturlandskab i disse år. På næsten alle samfundsområder stilles der krav om stadig større arealkrævende enheder. Den lille købmand på hjørnet er erstattet af store supermarkeder, ligesom butiksmiljøerne i mange af provinsens bykerner er på vej til at flytte ud i store butiks- og oplevelsescentre på flere tusinde kvadratmeter. Gamle smukke bygninger, hvis eneste fejl er deres begrænsede størrelse, må lade livet for nye monumenter, opført i færdigstøbte betonelementer. Samtidig skyder nye bygninger op i købstædernes bykerne for at optimere brugen af de sidste centralt beliggende kvadratmeter, men desværre ofte uden hensyn til den helhed, hvori de indgår. Der sker forandringer i landskabet med stadig større hast. En bygning, man gik forbi om morgenen, kan være væk om eftermiddagen.

Forandringerne har i dag en hidtil ukendt radikalitet, hvor de større eller mindre bevaringsværdige bygninger og kulturlandskaber meget let kommer i vejen. Landskabet i såvel byerne som på

landet er blevet en mangelvare, et knapt gode, som mange interesser bejler til. I det åbne land skal landbrugets interesser således tilgodeses sammen med bl.a. naturinteresserne og kravet om rent drikkevand. Industrien søger stadig større arealer. Endelig skal man ikke glemme befolkningen, der er blevet særdeles arealkrævende. Siden slutningen af 1950'erne er det gennemsnitlige parcelhus således vokset med ca. 50%. Hvis der også fremover skal være plads til nogle historiske pejlemærker i vores daglige færden, som giver en historisk dybde i tilværelsen, er vi med andre ord nød til at registrere og sikre de bevaringsværdige bygninger og kulturelementer i landskabet.

Dette er baggrunden for, at miljø- og energiminister Svend Auken i 1996 lancerede begrebet »Kulturmiljø« som den tredje dimension i miljøpolitikken ved siden af forureningsbekæmpelse og naturbeskyttelse i en miljøpolitisk redegørelse, der fik bred opbakning i Folketinget. Skulle De ikke på nuværende tidspunkt kende til det sammensatte ord, så er forklaringen, at det er relativt nyt i det danske sprog modsat i bl.a. Norge og Sverige, hvor begrebet kulturmiljø de sidste årtier har været en del af miljødebatten. Siden miljø- og energiministerens udmelding har Skov- og Naturstyrelsen opstillet følgende meget brede definition af kulturmiljø: »Et kulturmiljø er et afgrænset geografisk område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.« Sagt med andre ord er kulturmiljøet historien i landskabet, dvs. den del af vore omgivelser i såvel det åbne land som i byerne, der fortæller om væsentlige dele af den men-

Kirkevænget 1-3 og 5 i Ketting blev fredet i 1989. Sammen med de nærmeste omgivelser i landsbyen hører de til blandt de bevaringsværdige Kulturmiljøer i Sønderjylland. Foto: Jørgen Toft Jessen.

neskelige aktivitet siden Arrilds tid. Emnerne spænder derfor vidt fra hjulgraven ved Hjortkær til 1920-grænsen, fra Zeppelinbasen ved Tønder over teglværksspor omkring Nybøl Nor til Folkehjem i Aabenraa. Kulturmiljøerne i landskabet er mange og kræver derfor en systematisk registreringsindsats, hvis man skal gribe dem alle.

Alt eller intet

Tager man definitionen af kulturmiljø meget bogstaveligt, så er hele landet et stort kulturmiljø. Der er næppe den plet på landkortet, der ikke på en eller anden måde er præget af menneskeskabt aktivitet. End ikke Draved skov, som ved årtusindeskiftet blev overladt til sig selv som et naturfristed uden nogen form for forstlig drift. Skoven ville ikke i de kommende år få det urskovsagtige udseende uden Skov- og Naturstyrelsens afgørelse om at overlade skoven til sin skæbne til glæde for bl.a. forskningen. På tilsvarende vis med vore landbrug, hvis struktur blev skabt med udflytningen af gårdene fra den første spæde start i Sønderjylland fra slutningen af 1600-tallet. I dag er de synlige spor i form af hegn og gærde som følge af udviklingen inden for landbru-

get ved at forsvinde til fordel for store åbne marker, der egner sig til de stadig større maskiner og markredskaber. Her er især Løjt Land og Varnæs interessante som et levende arkiv i 1:1 skala, der kan fortælle historien, når udviklingen har fjernet sporene andre steder.

Det betyder, at vi nødvendigvis må foretage en udvælgelse af de særligt interessante og bevaringsværdige kulturmiljøer. Vi kan ikke gøre vore omgivelser til statiske, museale landskaber, hvor det levede liv mere eller mindre sættes på stand by. Men hvad skal vi bevare og hvordan? Definitionen er en smuk hensigtserklæring, men er også luftig og bredt formuleret. Hvad er et »geografisk afgrænset område«? Og hvad er »væsentlige træk«? Her er der mulighed for at lægge hvad som helst ind eller frasortere alt efter de interesser, der knytter sig til et område. Det er som altid meget let at tale i brede vendinger og definitioner, men som oftest gemmer djævelen sig i detaljen. Men kulturmiljøer er også meget konkrete, fysiske elementer i landskabet som f.eks. en gravhøj, et voldsted, et transformatorårn, Zeppelinbasen i Tønder, Bovrup landsby syd for Toftlund eller 1920-grænsen, som der skal tages kon-

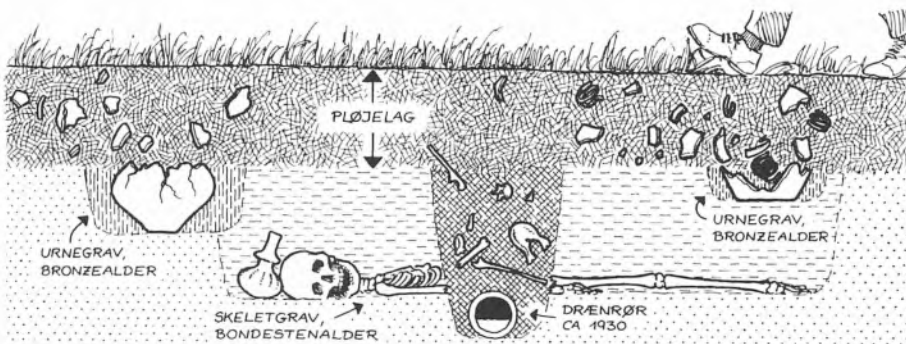
kret stilling til. Her kommer konflikterne mellem de forskellige interesser, der knytter sig til brugen af vore omgivelser. Vadehavet er i den henseende et højaktuelt, markant eksempel på de voldsomme konflikter, der kan opstå, når de forskellige interesser omkring et givent område skal tilgodeses.

Valget af bevaringsværdige kulturmiljøer kan administreres på flere forskellige måder. Man kan, som det tidligere er sket på fredningsområdet, foretage udpegninger af enkelte særligt interessante kulturmiljøer og så foretage en fredning. Det er en relativ enkel og ukompliceret proces, der har vist sig levedygtig siden bygningsfredningsloven fra 1918. Men det er også en form for udpegningsproces, der har sine indbyggede svagheder, ikke mindst fordi den har det med at tilgodesede det unikke, det markante eller særprægede på bekostning af de kulturmiljøer, der indgår i hverdagen som en »ubemærket« ramme for tilværelsen. Endvidere er der en tendens til at overse væsentlige kulturmiljøer, fordi der ikke er et samlet overblik over de interessante kulturmiljøer, som man kan foretage sine valg ud fra. Som museumsinspektør ved Middel-

fart Museum, Peter Dragsbo, for nylig har udtrykt det: »Det er, som om det karakteristiske og typiske aldrig er interessant nok. Resultatet er, at det tilsyneladende almindelige forsvinder lige så ubemærket, bliver sjældent, ja måske forsvinder sporløst... En dag er den sidste pølsevogn forsvundet, og vi har gemt 50 guldkareter.«

Kommuneatlas og kulturmiljøer

Det er bl.a. derfor, man fra Statens side er begyndt at gå nye veje, så vi sikrer en mere systematisk og bedre udpegningsproces, der favner mere bredt end tidligere. For byernes vedkommende har Skov- og Naturstyrelsen gennem de seneste godt 12 år samarbejdet med en række udvalgte byer om en registrering af de bevaringsværdige huse og bymiljøer samt udgivelsen af kommune- og bydelatlas. Dermed har de pågældende kommuner fået et arbejdsredskab i den fysiske planlægning, først og fremmest ved udarbejdelsen af kommune- og lokalplaner samt ved nedrivningssager. For Sønderjyllands vedkommende er der udarbejdet kommuneatlas for Christiansfeld, Haderslev, Aabenraa, Tønder, Gråsten,

Det er ikke blot de synlige kulturmiljøer i landskabet, som vi skal sikre for eftertiden. Størsteparten af vor forhistorie kan vi enten ikke se eller kun se med et trænet øje. Bopladser, overpløjede gravhøje, agerspor eller grave ligger skjult i jorden. Og med de moderne og store landsbrugsmaskiner kan man meget let komme til at fjerne forhistorien for eftertiden. Tegning: Jens G. Bech.

Nordborg og Løgumkloster, mens man kan håbe, at andre kommuner vil følge ideen op. Problemet er blot, at det dels er et meget lille antal kommuner, der har investeret midler i udarbejdelsen af et kommuneatlas, dels at kommuneatlasset primært tager hensyn til de arkitektoniske værdier, mens det har vist sig problematisk, når det gjaldt udpegningen af kulturmiljøer, der ikke nødvendigvis har arkitektoniske værdier og til tider er direkte grimme. Endvidere er det påfaldende, i hvor ringe grad lokalpolitikkerne har taget hensyn til disse atlas i den fysiske planlægning.

Mens der for byernes vedkommende gennem en årrække har været et arbejdsredskab for kommunerne, har forvaltningen af de bevaringsværdige kulturmiljøer i det åbne land ikke haft tilsvarende muligheder. Her er der som en opfølgning af regeringens redegørelse imidlertid markante ændringer undervejs. I Statens udmelding til regionplanrevision 2001 er kulturmiljøet således kommet med som et særskilt punkt, hvori det bl.a. hedder: »Regionplanerne skal indeholde retningslinier, der sikrer værdifulde kulturmiljøer i det åbne land, herunder at f.eks. byudvikling, anlægsarbejder, skovtilplantning og naturgenopretning samt forvaltning af landskabet i øvrigt sker i respekt for de kulturhistoriske interesser i de værdifulde kulturmiljøer«. Dermed er der lagt op til, at der skal skabes et samlet overblik over de bevaringsværdige kulturmiljøer i de enkelte amter, og at disse skal indgå som bindende elementer i amternes regionplaner på lige fod med vandmiljø, skovrejsning, byudvikling m.m. For Sønderjyllands amts vedkommende betyder dette, at der er iværksat en større registrering af de bevaringsværdige kulturhistoriske helheder og spor i amtet, som vil danne udgangspunkt for amtets regionplan 2001-2012. Dermed skulle der være skabt et værktøj

til en mere systematisk og hensigtsmæssig udpegning af bevaringsværdige kulturmiljøer i det åbne land, som administreres af amterne.

Med kommuneatlasserne og kulturmiljøregistreringerne i det åbne land er der skabt mulighed for at få et systematisk overblik over de bevaringsværdige kulturmiljøer, så vi også får eksempler på de mere ydmyge steder og hverdagslivets kulturmiljøer bevaret for eftertiden. Man skal dog være klar over, at der er tale om en status over vores viden på et givent tidspunkt, der løbende skal revideres. Og der kommer til stadighed ny viden, som skal føjes ind. For blot fyrré år siden var der næppe ret mange andre end brugerne selv og slet ikke historikerne, der kunne se de bevaringsværdige kvaliteter i f.eks. forsamlingshuse, frysehuse, missionshuse, havekolonier, små fiskerlejer og domænegårde. Forestil Dem den situation, at kulturmiljøregistreringen var sket i 1960, og at vi ikke siden tog disse huse og steder med i registreringer!

Et geografisk afgrænset område

Hvilke kulturmiljøer er så bevaringsværdige? Et af de første kriterier er den fysiske afgrænsning, idet der skal være tale om et geografisk afgrænset område. Med et så relativt begreb er det kun himlen, som sætter grænserne, hvis man anvender de rette briller. Man skal dog være varsom med at opstille mere præcise geografiske definitioner. I stedet skal man snarere lægge vægt på de historisk og kulturhistorisk sammenhængende helheder. Og de kan være af meget varierende størrelse. Enkelte, som f.eks. Immervad bro, er kun en plet på landkortet, som det også er tilfældet med f.eks. frysehuse, transformatorårne og andre bygninger. Andre kulturmiljøer som Zeppelinbasen i Tønder består af elementer, her foruden fundamenterne til flere store hal-

Christiansfeld hører til en af Sønderjyllands mest markante kulturmiljøer af international format. Byen blev grundlagt af Brødremenigheden i 1772 og fik fra starten en streng geometrisk opbygning med byen Herrnhag nordøst for Frankfurt som forbillede, hvilket har givet byen sit meget karakteristiske og unikke miljø. Men også de utallige store og små detaljer er med til at give byen sit særpræg. Her er det brønden i Brødremenighedens gård. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ler til zeppelinerne også af et gasværk, der producerede den nødvendige gas, så zeppelinerne kunne flyve. Her ville det være meningsløst at bevare fundamenterne uden at bevare gasværket og de nedgravede rørledninger mellem gasværket og hallerne. Det samme kunne siges om 1920-grænsen, der med Schengenaftalens ikrafttræden forsvinder som en fysisk markering i landskabet. Her er kulturmiljøet nærmest en snor i

landskabet med en række knuder som f.eks. grænsestationerne i Sæd og Kruså samt gendarmhusene. 1920-grænsen med dens helt specielle historie har i såvel nationalt som internationalt perspektiv høj bevaringsværdi. Her må man håbe, at lands- og lokalpolitikere ikke ser sig blinde på Krusåovergangens manglende æstetiske værdier, men holder fokus på grænsens unikke fortællerværdi.

Æstetiske kvaliteter og fortællerværdi

Derved er vi inde på et andet problemfelt, nemlig kulturmiljøernes æstetiske kvaliteter. Kun de færreste vil sætte spørgsmålstegn ved udpegningen af Augustenborg, Gram, Gråsten og Schackenborg slotte og deres umiddelbare omgivelser som bevaringsværdige kulturmiljøer. Det samme kunne siges om bl.a. en lang række af de fredede bygninger i f.eks. Storegade i Haderslev, Slotsgade i Aabenraa, og Østergade i Tønder, alle æstetisk smukke bygninger, som giver den forbigående en oplevelse, og som hvert år tiltrækker turister fra nær og fjern. Ingen vil sætte spørgsmålstegn ved kvaliteten af disse og andre bygninger i såvel byerne som det åbne land. Men hvad med f.eks. Cathrinesminde teglværk? For fyrré år siden var der næppe ret mange, der kunne se teglværkets bevaringsværdige kvaliteter. Det var en virksomhed, der gav brød på bordet til de mange teglværksarbejdere og indtægter til Broager kommune, men ligefrem bevaringsværdig? I dag er der næppe nogen tvivl om, at teglværket bør bevares for eftertiden. Det fortæller historien om en industri, som frem til Danfoss i Nordborg tog teten, var landsdelens største. Samtidig er det et stykke kulturhistorie om livet på godt og ondt på teglværkerne omkring Nybøl Nør og Flensborg Fjord. Det skal bevares, så vi stadig har en historiebog om et centralt

stykke industrihistorie i Sønderjylland. På tilsvarende vis kunne nævnes en række eksempler på store og små kulturmiljøer, der ikke har æstetikken med sig, og hvoraf nogle må betegnes som direkte grimme og ubetydelige. Men de fortæller en vigtig del af landsdelens historie.

For enkelte kulturmiljøers vedkommende kan man også hævde, at de blev tænkt smukt, men at de blev omformet af brugerne i deres kamp for tilværelsen. Det gælder bl.a. de mange statshusmandsbrug i Sønderjylland f.eks. i Bjerndrup og Rønhave, der blev opført i 1920'erne og 1930'erne af lokale arkitekter som smukt, traditionsrigt murstensbyggeri i den såkaldte »Bedre Byggeskik« stil. Allerede fra starten blev der mange steder gjort indsigelser fra nybyggerne, der skulle flytte ind og tjene til det daglige brød. Konflikterne mellem arkitekt og brugere var talrige, da huse blev opført, men i reglen fik arkitekten ret. Men livet fornægter sig ikke, og er midlerne små, er opfindsomheden til gengæld stor, når det gælder om at opretholde sit levebrød. Derfor har mange husmandsbrug fået store og små selvbyggede tilbygninger i gasbeton og andre billige materialer, der afspejler livets gang og skiftende økonomiske konjunkturer inden for landbruget. Kønne er mange af disse tilbygninger ikke, men de afspejler det levede liv med hårdt arbejde for hele familien og fortjener derfor som mere jomfruelige bygninger at blive sikret for eftertiden, ikke mindst i dag, hvor husmandsbrug i traditionel forstand er overhalet af udviklingen inden for landbruget.

Autenticitet

Eksemplet med de ombyggede husmandsbrug peger også hen på et andet væsentligt kriterium, nemlig spørgsmålet om kulturmiljøets autenticitet, dvs. dets ægthed, troværdighed og oprinde-

lighed. Ud fra arkitektoniske vurderinger er der nemlig ingen tvivl om, at valget må falde på en ejendom, der har bevaret sit oprindelige udseende, ligesom hensynet til autenticitet taler til fordel for, at vi udpeger husmandsudstyknings, hvor vi stadig kan se den oprindelige struktur. Her stilles der tungt vejende krav til kulturmiljøerne, som er meget vanskelige at forene med livet og tilværelsen på stedet.

Det er dog væsentligt at understrege, at vi ikke skal kaste barnet ud med badevandet og forkaste den æstetiske dimension, når vi udpeger bevaringsværdige kulturmiljøer. Der skal fortsat foretages udpegninger ud fra arkitektoniske og æstetiske værdier. Men det er forholdsvis let at få øje på og forstå disse kvaliteter. Derfor er vi nød til også at forholde os meget bevidst til de grimme og ydmyge kulturmiljøer, så vi ikke fornægter og glemmer denne centrale del af vores historie, der meget ofte knytter sig til vores arbejds- og hverdagsliv. I modsat fald står vi om hundrede år tilbage med en

Den grimme grænse. Det er formentlig de færreste, der vil beskrive grænsestationen ved Kruså som smuk. Med Danmarks indtræden i Schengen-aftalen forsvinder grænsen imidlertid som en fysisk markering i landskab. Der er derfor god grund til at sikre en eller flere af grænsestationerne, som et stykke kulturmiljø der er med til at fortælle om landsdelens dramatiske historie og fastlæggelsen af grænsen ved en afstemning i 1920. Foto: Jørgen Toft Jessen.

søndagshistorie om de pæne sider i tilværelsen, men ikke altid nødvendigvis de vigtigste.

Funktionstømning

Et er at udpege bevaringsværdige kulturmiljøer, men som alt andet har det også en pris, der endnu kan måles i kroner og øre. Bygninger og andre former for anlæg skal bruges og vedligeholdes, ellers forfalder de meget hurtigt. Der er ca. 9.000 fredede bygninger i landet, mens antallet af bevaringsværdige kulturmiljøer er langt højere. Det er derfor indlysende, at en bevaring ikke alene kan klares med støtte fra de offentlige kasser. Her er det nødvendigt med lokal opbakning og forståelse for udpegningerne, ellers kommer selv soldaten med sit fyrtøj til kort. Intet ejerlavsdige holder bestandigt, hvis der ikke er en lokal forståelse for, at diget faktisk peger tusinde år bagud og er centralt for forståelsen af vores kulturlandskab og vores historie.

Et af de største problemer i den forbindelse er det, man med et godt dansk ord har kaldt »funktionstømning«, dvs. at en bygning eller et anlæg ikke længere bliver benyttet til sit oprindelige formål, men står ubenyttet og forfalder. Problemet findes mange steder, men er særlig markant inden for landbruget i kølvandet på de voldsomme omlægninger af landbrugets ejendomsforhold. Hvor der i midten af 1950'erne var ca. 204.000 registrerede landbrugsejendomme, var antallet i 1999 nede på 141.000. Og antallet falder stadig.

Denne udvikling betyder, at der er stadig flere af landbrugets bygninger, der ikke længere er brug for, og som kun belaster de sparsomme budgetter. I de fleste tilfælde vil eftertiden næppe gå glip af uvurderlige kulturhistoriske værdier, men i en række tilfælde er der tale om gårdanlæg, forstået som stuehuset med de bygninger, der knytter sig til land-

brugsbedriften, der enten har åbenlyst arkitektoniske værdier, eller som rummer en central fortælling om det sønderjyske landbrug, som var landsdelens hovederhverv langt op i det tyvende århundrede. Her er der behov for at gøre ejerne opmærksomme på, at de faktisk administrerer store kulturhistoriske værdier, så disse ikke forsvinder af ren vanvare eller ved uheld. I denne sammenhæng har man talt om landbrugets »multifunktionalitet«, et ord, der fortæller, at landmændene ikke blot producerer fødevarer, men også forvalter kulturhistoriske værdier til glæde for det omgivende samfund. Men selv den største bevaringsinteresse hos landmændene betaler ikke terminerne og vedligeholdelsen af den overflødige bygningsmasse, så der er ingen tvivl om, at det også er nødvendigt med lovgivningsmæssige og andre initiativer, der også sikrer de bevaringsværdige gårdanlæg når jorden er solgt fra, og landmanden gået på pension. Skal kulturmiljøudpegningerne have værdi på længere sigt, må der tages hul på diskussionen om, hvilke tiltag som er nødvendige.

Afslutning

Vi kom ikke hele vejen rundt omkring definitionen af kulturmiljøer. Begrebet »kulturmiljø« er i dag meget diffust. Spørgsmålet er også, om det lader sig gøre. Vi skuer tilbage, men lever i nuet og efterlader os konstant nye kulturmiljøer. Skulle vi bevare et helt centralt stykke kulturmiljø, der fortæller om befolkningens liv i dag, måtte det blive et parcelhus fra begyndelsen af 1970'erne i gule sten med built-up-tag og en boligkarré i færdigstøbte betonelementer fra samme periode. Her bor og tilbringer hovedparten af danskerne deres liv, fra de bliver født, til de dør. Måske skulle vi tænke tanken og sikre et par af disse miljøer for eftertiden.

Et forhistorisk kulturmiljø omkring Bundsø

Af ERIK JØRGENSEN

Egnen omkring Bundsø på Nordals var i yngre stenalder for over 5000 år siden et særdeles aktivt område. Her virkede bondebefolkningen både til vands og især til lands og satte sine markante spor i terrænet. Herom fortæller Erik Jørgensen, arkæolog ved Haderslev Museum.

Længst mod nord og på vestsiden af det farvand vi i dag kalder Als Fjord, lå for fem tusind to hundrede år siden et lille bondesamfund. Indbyggerne i denne stenalderbygd skaffede sig føden ikke alene ved jorddyrkning og kvægavl, men også ved jagt og fiskeri. I én af deres både, et elegant knap ti meter langt fartøj, lavet af en udhulet og tilhugget stamme af lindetræ, sejlede nogle af bygdens beboere, eller rettere sagt de padlede, en stille sensommerdag ved aftenstide over på den anden side af fjorden. De skulle nemlig deltage i en stor sammenkomst på en stenalderlokalitet, der lå langt inde på Nordals, et sted, vi i dag kalder Flintholm, der ligger i den østlige del af den nu tørlagte Bundsø. Efter at være kommet vel over på den anden side af fjorden padlede besætningen båden ind i Stegsvigs smulte vande. Vi vil følge med på den videre rejse ind til Flintholm og især beskue landskabet nærmere.

I forhold til i dag var Als Fjord dengang knap så bred. Grunden er, at landsdelen har sænket sig siden stenalder. Det skyldes, at jordskorpen stadig er under påvirkning af de kræfter, ismassernes tryk forårsagede under sidste istid. Hertil kom havniveauets forandring, forårsaget af afsmeltning af isen ved polerne, der tilførte verdenshavene store vandmasser. Landsænkningen har bevirket, at bonde-

stenalderens kystbopladser på Nordals ligger hen ved 2-3 meter under havets nuværende overflade.

Efter at være kommet vel gennem Gabbet mellem Steg og Stegshoved manøvreredes båden lidt senere til højre ved Dronninghoved ind i en smal passage mellem det jævnt langstrakte, høje Hesnæs og det let kuperede terræn i syd. Et stykke tid efter passeredes det sydligt beliggende Rødenæb, og båden gled derpå ind i den brede Mjels Vig. Mod øst hævede landet sig stejlt og højt op over vand-spejlet, mens overgangen mellem vand og land i syd var knap så markant. Efter at have padlet i nogen tid nåede båden ind i vigens tilsnævrede sydøstlige del, og herfra manøvreredes den gennem en ret kort passage ved Mjels ind i den lange og smalle Mjelssø/Vestersø. Under turen gennem denne sås de samme naturforhold, som tidligere var blevet bemærket: stejle og høje skrænter på venstre side af padleretningen, dvs. i nord, og jævne og lave sider mod syd på bådsmandenes højre side. Bevoksningen bestod dels af skov, overvejende kratskov af hassel, men også urskovslignende partier med

I yngre stenalder var båden et særdeles vigtigt transport- og samfærdselsmiddel. Efter akvarel af Fl. Bau.

Udsnit af kort fra 1804/05, der tydeligt viser Vestsø (Melssø) og Bundsø.

linden som det dominerende træ, dels af åbne, ryddede markarealer med kvæg eller korn.

Ved Mjelsøens østende var det, som om landet i syd og nord smeltede sammen, men efterhånden som båden nærmede sig Broballe, skimtedes et meget smalt løb; det var overskydende vand fra den store Bundsø, der var på vej ud mod Als Fjord. Bundsø så til at begynde med slet ikke stor ud, der lå nemlig et mægtigt, ølignende bakkedrag forude og spærrede for udsynet. Først da båden havde rundet Knuden søndenom, åbenbarede søen i hele sin vælde. Kraftige lysskær fra bål i søens østende viste, at båden og dens besætning nu var ganske nær bestemmelsesstedet, Flintholmen.

Flintholm, en berømt arkæologisk fundplads
I dag ser det landskab, som vi lige har stiftet bekendtskab med, helt anderledes

ud end for godt fem tusind år siden. I dag er Mjelsø og Bundsø tørlagte. Afvandingen startede i 1845, men forhistorien går helt tilbage til 1590. De dybest liggende tørlagte partier i de to tidligere søer befinder sig i dag indtil ca. tre meter under havets nuværende overflade, også kaldet dansk normal nul, mens toppen af Flinholm rager ca. 20 cm over kote nul. Ved udtørringen blev der gravet en kanal rundt om Bundsø, og vandet pumpedes ud; derved forvandlede den tidligere sø til frugtbar enge, der blev delt mellem de omboende landmænd. Den inderste, østlige del viste sig imidlertid at være meget lidt frugtbar, idet bunden her bestod af grus. Dette område blev derfor atter forvandlet til sø, til en karpedam, idet en dæmning blev lagt tværs over, fra nord til syd. Denne dæmning blev lagt over Flinholm, og ved gravningen af den kanal, der gik lige øst for dæmningen, og

Udsyn over den tørlagte Bundsø set fra øst. Flintholm befinder sig ca. midt i billedet, mens Brandsbøl Skov ses i baggrunden til venstre. Foto: Erik Jørgensen.

hvis opgravede materiale blev benyttet til denne, stødte man på rige kulturlag fra yngre stenalder. Karpedammen betalte sig imidlertid ikke; den blev atter udtørret og arealet igen opdyrket. En del af området blev dog forinden benyttet til skallegravning, da dele af bunden viste sig at være meget rige på skaller af hjertemuslinger.

Stenalderbopladsen på Flintholm har været kendt siden da, og flere udgravninger har fundet sted i tiden herefter. I 1904 påbegyndte C. Rothmann fra Museet for fædrelandske Oldsager i Kiel sine undersøgelser, der fortsatte til og med året 1908. Ved disse udgravninger, der sammenlagt omfattede knap 600 m², blev der gjort en mængde iagttagelser, og der fremkom et omfangsrigt oldsagsmateriale, der herefter blev opbevaret på Kieler Museet. En del af materialet gik imidlertid tabt under Anden Verdenskrig ved museets brand i 1944. De resterende fund befinder sig i dag på Museet på Gottorp Slot.

Efter Genforeningen foretog Nationalmuseet i 1924 en mindre prøvegravning.

Flintholm var dog ikke det eneste sted, hvor der i 1920'erne blev foretaget udgravninger i Bundsø. I 1927 foretog forpagter Bjørnsbæk, Broballe, en udgravning på et sted, der lå nord for Flintholm, hvor han undersøgte ca. 100 m². Året efter begyndte den pengestærke apoteker P. Helweg Mikkelsen fra Odense at grave i Bundsø, hvilket han også gjorde i de efterfølgende fem år. I løbet af disse år udgravede han i alt et areal på 178 m², nemlig 150 på den sydlige plads i fortsættelse af Kieler Museets undersøgelse og 28 på den nordlige plads nær Bjørnsbæks gravning. Apotekerens gravninger, ikke blot i Bundsø, men også andre steder i Sønderjylland, gav dog anledning til en del skærmydsler og avisskriverier.

Herefter overtog Nationalmuseet udgravningerne i Bundsø med Therkel Mathiassen som leder. I 1933 udgravedes et areal på ca. 46 m² på den nordlige plads, og i 1935 undersøgtes 104 m² på Flintholm. I sidstnævnte udgravning deltog professor, dr. phil. Knud Jessen og statsgeolog Axel Jessen. Undersøgelserne blev publiceret i 1939 i Aarbøger for nor-

Stenomsat langhøj i Brandsbøl Skov. Foto: Erik Jørgensen.

disk Oldkyndighed og Historie, hvor Therkel Mathiassen tog sig af oldsagsmateriale, pollenundersøgelserne blev vurderet af Knud Jessen, der også behandlede kornfundene, mens de mange dyreknogler blev undersøgt af zoologen Magnus Degerbøl.

I 1978 blev marken vest for dæmningen, der længe havde henligget uopdyrket, nypløjet. Herved fremkom et stort oldsagsmateriale, der bevirkede, at Nationalmuseet på ny startede en undersøgelse, der kom til at strække sig over fire år.

Kulturmiljøet i yngre stenalder

Inden vi kigger lidt nærmere på Bundsøfundet, skal vi et kort øjeblik ca. 6000 år tilbage i tiden, for da begyndte der at ske store forandringer inden for det sønderjyske område, idet befolkningen skiftede levevis. Fra alene at have ernæret sig ved jagt, fiskeri og indsamling blev de nu bønder. Den bondekultur, der herefter opstod, kaldes blandt arkæologer for tragtbægerkulturen, benævnt efter én af

bøndernes mest almindelige lerkarformer. Tragtbægerkulturen varede knap 1400 år, fra ca. 4200 og 2800 f.Kr. Tiden fra dens begyndelse og til ca. 3200 f.Kr. kaldes for tidligneo-litisk tid, den efterfølgende periode for mellemneolitisk tid.

For at bondesamfundene kunne eksistere, måtte partier af den gamle urskov ryddes for at skaffe arealer til græs-gange til tamdyrene og marker til kornavl. Denne aktivitet havde til følge, at man blev mere bofast, idet bl.a. dyrkning af korn krævede pasning af markerne i en fast årscyklus, der omfattede forberedelse af jorden, såning og høst. Men de gamle ernæringskilder opgav man ikke, de kunne fortsat bidrage med væsentlige kosttilskud.

Bundsø-området med sø, land og kun en km til havet var derfor et ideelt sted at bosætte sig. Bundsø var oprindelig en ferskvandssø, men blev senere på grund af landsenkningen og havstigningen til den inderste del af en fjordarm, et brakvandsområde. Vi kender ikke meget til de allerførste bønders virksomhed her,

hvilket hænger sammen med, at de ikke satte sig mange synlige spor i terrænet. Dog kan nogle af de store slebne skovrydningsøkser af flint, opsamlet på egnen, godt stamme fra denne tid. Det er først, når vi kommer hen ved 700 år længere frem i tiden, at stenalderens bondesamfund for alvor begynder at sætte sit præg på landskabet. Denne prægning kulminerer kort før 3.200 f.Kr. Bedst kendt fra denne tid er de imponerende storstensgrave: dysser og jættestuer, og dem har der været mange af i området omkring Bundsø, især dysserne. I et bælte af ca. 1000 meters bredde søen rundt har der antagelig været hen ved 100 storstensgrave, hvoraf kun en tiendedel i dag er mere eller mindre velbevarede, og de ligger alle i eller ved Brandsbøl Skov.

Selv om de første bønder ikke satte sig store varige mindesmærker, så kan man alligevel afsløre deres aktiviteter gennem pollenundersøgelser. Tidligere var det især søaflejringer, der blev fravristet deres hemmeligheder, og her har prøver fra Bundsø bidraget med væsentlige oplysninger, hvad angår omegnens botaniske udvikling. Vil man derimod have noget at vide om, hvordan landskabet så ud meget lokalt, og på hvilken måde arealerne blev anvendt, så er det prøver fra de gamle markflader og muldrag under de ældste høje, der skal undersøges. Disse lag indeholder simpelthen en «guldgrube» af informationer om tiden forud for deres opførelse.

Endnu er denne videnbank kun ringe udnyttet, og der foreligger desværre ingen undersøgelser af jordbundsprofiler fra høje på Als. De følgende beskrivelser er således sammenfattende resultater fra andre lokaliteter, bl.a. fra Skelde på Broagerland. Disse undersøgelsesresultater, der efter al sandsynlighed også gælder for Bundsø-området, viser, at to skovtyper var repræsenteret, lindeskov og birkeskov. I lindeskovene anlagdes lysnin-

ger ved fældning, og arealerne anvendtes til intensiv kvæggæsning, det afslører pollen af lancet-vejbred. Åbne græsningsarealer blev således anvendt allerede i det tidligste landbrug i Danmark, men de regionale pollendiagrammer viser, at lindeskoven ikke reduceredes, og at græsningsarealerne har været små. De rene birkeskove på tør jordbund må være opstået efter fjernelse af den oprindelige lindeskov. Birk spreder sig i stort antal på ryddet skovbund og forynger sig let efter afbrænding ved selvsåning. Der er fundet spor af korndyrkning i de afbrændte birkeskove, hvilket viser, at disse dannede grundlag for et omflyttende svedjebrug. At birkeskove er blevet afbrændt, afsløres i jordprøverne ved, at pollen fra disse træer er deformerede på grund af varmen og kan være svulmet op til over dobbelt størrelse. Det tidligneolitiske birkeskove maksimum i de regionale pollendiagrammer kan derfor bedst forklares som resultat af et omfattende svedjebrug.

En af storstensgravene i Brandsbølskov. Foto: Erik Jørgensen.

Pollenanalyser fra jordbunden i mellemneolitiske anlæg viser væsentlige ændringer i arealanvendelse. Der findes stadig rester af lindeskove, men især bevoksninger rige på hassel. Disse træbevoksninger har været sekundære kratskove med ørnebregne og gråbynke, og de fleste er blevet afbrændt. Spor af korn dyrkning er fundet, men de fleste afbrændte krat er senere blevet anvendt til kvæggræsning. Den mellemneolitiske dragtbægerkulturs landbrug har således været et omflyttende kratlandbrug, hvor sekundære kratskove er blevet anvendt til kortvarig korn dyrkning og derpå kreaturgræsning. Disse kratskove har sandsynligvis været forynget ved stubskud. Arealforbruget har været stort, hvilket forklarer de store hasselmaksima i de regionale pollendiagrammer, som bl.a. Bundsø-diagrammet viser.

I de sidste tre årtier er der dukket spor frem af nogle meget store indhegnede samlingspladser, hvis opførelse har krævet mange personers deltagelse fra flere nære og fjerne stenalderbygder. Disse anlæg, der kan være flere hektar store, er oftest placeret på næs eller banker, som skyder sig ud i eller ligger tæt ved søer, fjorde og vådområder. Disse pladser har været omgivet af palisadehegn og rækker af store, aflange og dybe grøfter, hvoraf nogle har været stolpeomsatte. Flintholm, der i yngre stenalder var forbundet med kysten mod syd ved en lav tange, har efter al sandsynlighed oprindeligt været en sådan samlingsplads, et fælles center for et større antal bosættelser. Her mødtes man bl.a. for at feste, udveksle gaver og for at fordele landområder og nye marker, bilægge stridigheder og foretage kultiske handlinger bl.a. i forbindelse med bisættelser af døde i de nærliggende stortstensgrave. Disse grave skal ikke blot opfattes som et sidste hvilested for den afdøde, opført af den nærmeste familie, men som et monument

bygget af bygdens eller bygdens beboere i fællesskab. Det blev således et udtryk for sammenhold, og det var et monument, hvor forfædre dyrkelsen kunne finde sted. Samtidig blev gravanlæggene hævdsymboler på opdyrkede arealer.

Flintholm blev i midten af mellemneolitiske tid til en regulær boplads. Det viser ikke blot de enorme mængder af flintafald fra fremstilling af redskaber og de mange skår fra itugåede lerkar og fragmenter af lerklining fra beboelsesbygninger, men også det store antal dyrekogler. Sådanne organiske rester, der sjældent er bevaret på sønderjyske stenalderlokaliteter, kan fortælle om hvilke tamdyr, man havde, og hvornår man slagtede dem, og de viser, hvilke dyr man jagede. Ved gravningen i 1935 blev der fundet knogler af tamokser, tamsvin og får samt hundeknogler. Blandt vildtet foreligger rester af kronhjort, rådyr, elsdyr, urokse og vildsvin. Hertil kommer knogler af bjørn, skovmår, ilder og odder samt af Grønlandssæl. Fuglene er i fundet repræsenteret ved krikand, pibeand, gråand og gås tillige med sølvmåge, skarv og havørn. Af fisk er der kun fundet ben af en enkelt art, kulleren.

Aftryk af korn og aksdele i lerkarskår og i lerklining viser, hvilke kornsorter man dengang dyrkede. Sorterne var enkorn, tokorn/emmer, hvede og nøgen byg.

Efter ovennævnte besøg på stenalderlokaliteten Flintholm og omegn tager vi nu turen tilbage til fastlandet ad samme vandvej, som vi kom sammen med vore rejsefæller. Om nogen i fremtiden vil kunne foretage samme tur i båd står hen i det uvisse. Men planer om igen at sætte de to tørlagte områder under vand, at genskabe Mjølssø og Bundsø, blev lagt allerede i 1988. Så en fremtidig forhistorisk bådrejse er således ikke utopisk.

Det middelalderlige kulturlandskab

LENNART S. MADSEN

Middelalderen har på mange måder sat sit afgørende præg på landskabet og købstæderne i dag. Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, fortæller om de vigtigste fornyelser af kulturlandskabet i middelalderen.

Mens de forhistoriske perioder har efterladt karakteristiske, men meget vel afgrænsede spor i det bevarede kulturlandskab, så er middelalderens spor på en helt anden måde til stede overalt i det landskab, der omgiver os, og som vi dagligt færdes i. Med middelalderen indledtes på mange måder det moderne samfund, og derfor er talrige af de for middelalderen karakteristiske bygninger, institutioner og landskabelige elementer endnu bevaret - de er nemlig endnu i brug.

Middelalderen er i dansk historie den periode, der indledtes med vikingetidens ophør omkring 1050 og afsluttedes med Reformationen i 1536. I denne periode

blev landet udsat for en række voldsomme forandringer, der for alvor ændrede det forhistoriske landskab og lagde kiemen til det nuværende.

Etableringen af en egentlig statsmagt samt indførelsen af kristendommen er to af de væsentlige begivenheder, der fik stor indflydelse på kulturlandskabet. Men også etableringen af en egentlig herremandsstand samt ikke mindst ændrede dyrkningsformer inden for landbruget kom til at præge landskabet. Og for Sønderjyllands vedkommende fik det stor betydning, at landsdelen i løbet af middelalderen blev til et selvstændigt administreret hertugdømme. Herom vidner ikke mindst Danmarks ældste landegrænse, Kongeåen, der, på trods af at det er et almindeligt vandløb, må opfattes som en væsentlig administrativ grænse i landskabet og dermed - et kulturlandskab.

Landbruget

Når man færdes i det sønderjyske landskab, er landsbyen et af de mest karakteristiske elementer. Landsbyernes samlinger af gårde og huse ligger som faste øer i landbrugslandet og virker, som om de altid har ligget placeret her. Det er dog ikke tilfældet. Landsbyen som det naturlige udgangspunkt for dyrkningen af jorden blev skabt i jernalderen, men i de første mange århundreder var det sædvanen, at man med nogle generationers mellemrum flyttede gårdene til et nyt sted og inddrog det gamle beboelsesområde i dyrkningen. Landsbyen var ikke stedfast. Det blev den først i løbet af århundrederne på overgangen mellem vikingetid og middelalder, hvor jernalde-

Mange af de middelalderlige ejerlaugsskel danner endnu markante grænser i landskabet. Her ejerlaugsskellet mellem Skjoldager og Skibelund, øst for Gram, der tillige danner sogne- og kommuneskel. Foto: Haderslev Museum.

rens »vandrende« landsby blev stedfast. Hvad, der er årsagen hertil, er omdiskuteret, men etableringen af en statsmagt med dens krav til et fast skattegrundlag, oprettelsen af kirkesogne med deraf følgende krav om et fast grundlag for tiendebetalingen og ikke mindst indførelsen af nye dyrkningsystemer med fastlagte markarealer må have spillet en væsentlig rolle. I perioden mellem 1000 og 1200 placeredes landsbyerne der, hvor de stadig ligger. Men selve det gamle dyrkningsområde blev ikke forladt. Landsbyen blev nemlig lagt fast inden for det dyrkningsområde, som den havde haft gennem jernalderen, og grænserne til nabolandsbyerne ændredes ikke umiddelbart. Disse grænser fulgte ofte naturlige skel i landskabet, åer, bække, moser og kløfter, og for mange landsbyer er det i dag stadig disse skel, der danner landsbyens ejerlaugsgrænser. Ejerlaugsgrænserne må således opfattes som de ældste juridiske skel i kulturlandskabet.

Samtidig medførte en længerevarende velstandsperiode, at der overalt blev grundlagt nye landsbyer i de områder, der i den foregående vikingetid havde været bebyggelsestomme. Det sønderjyske landskab blev efterhånden fuldt udbygget og udnyttet. Mange nye landsbyer blev grundlagt, og mange af disse dannedes ved, at en eller flere gårde blev flyttet ud af den gamle landsby for at danne grundlag for en ny. Disse nye landsbyer etableredes dels i tidligere uopdyrkede områder, i rydninger i skovene, eller de blev placeret i udkanten af den gamle landsbys ejerlaug og fik så at sige sit ejerlaug skåret ud af det gamle. Mange af disse nye landsbyer fik navne, der ender på »torp« (i dag »rup«, »trup« etc.), men også andre endelser som »rød«, »skov«, »bøl« etc. blev benyttet. Sønderjylland er rigt på sådanne udflytterlandsbyer, og meget tyder på, at landsdelen har gennemgået en meget kraftig bebyggelses-

udvikling i middelalderens første århundreder. Et meget godt eksempel er Øsby på Haderslev Næs. Omkring den gamle »adelby« ligger en lang række torper, Sverdrup, Kvistrup, Hajstrup, Hyrup, Stenderup og Garup, der alle må være nyanlagte landsbyer fra denne periode. Men overalt i landsdelen opstod der nye bebyggelser, og langs vestkysten fandt bebyggelsesudvidelsen sted ved, at mange flyttede ud i marsken og etablerede deres gårde på værfter. Alle de undersøgelser, der endnu er foretaget i de omkring 44 kendte værfter i den sønderjyske marsk, viser, at de er påbegyndt i den tidlige middelalder. Samtidig med, at man i det meste af Sønderjylland anlagde nye landsbyer, flyttede man på vestkysten bort fra den beskyttende geostrand og ud i selve marsken. Landsbyerne, samt ikke mindst deres placering i landskabet, er uden tvivl det mest markante fingeraftryk, middelalderen har sat på vore omgivelser.

Naturligvis har de fleste landsbyer gennemgået store forandringer, siden de fandt deres endelige placering i middelalderens begyndelse. Således betød den store krise omkring midten af 1300-tallet, hvor Den sorte Død hærgede, at der blev færre, men nogenlunde jævnstore brug i de fleste landsbyer, og udskiftningen i årtierne omkring 1800, at mange gårde flyttede bort fra landsbyerne, men endnu kan man i mange landsbyer genfinde træk, der går tilbage til middelalderen. Åstorp ved Christiansfeld, Hjolderup ved Hjordkær og Sebbelev ved Augustenborg er eksempler på forte-landsbyen, hvor gårdene ligger placeret omkring en stor åben plads. Specielt på Als findes velbevarede eksempler på den »slyngede vejby«, hvor gårdene ligger langs en gade, der efter delvist naturgivne forhold slynger sig gennem landsbyen. Her kan nævnes Elstrup, Brandsbøl, Lavensby og Oksbøl, alle på Nord-

als, men også Søst ved Rødekro og Roost ved Arrild er af denne type. Der findes også en lang række gode eksempler på den såkaldte »rækkelandsby«, hvor gårdene er lagt på en række, normalt mellem bygaden og et større eng- eller marsk-område. Denne type er naturligvis mest udbredt på vestkysten og langs de talrige enge i midtlandet. Som eksempler kan nævnes Bovlund ved Agerskov samt Astrup, Hjemsted og Lunde på vestkysten.

Herremanden og hans bolig

I løbet af den tidlige middelalder udviklede der sig i Sønderjylland, som overalt i landet, en klasse af herremænd, hvis privilegier var begrundet i, at de var forpligtiget til at stille i fuld udrustning, når kongen kaldte til forsvar af landet. Til gengæld opnåede de skattefrihed for deres gods. Herremandsstanden synes i begyndelsen at have været talrig. Herremændene boede i gårde i landsbyerne eller på enkeltgårde udenfor, og deres gårde markerede sig ikke ved særlige forsvarsmæssige anlæg. Det var kongens forpligtigelse at forsvare landet, og landsdelens ældste borge, som Sønderborg, Nordborg og Kegborg på Kegnæs, er da også alle anlagt af kongemagten til rigets forsvar.

Men i perioden fra Erik Klippings død i Finderup Lade 1286 og til dronning Margrethes regeringstid i slutningen af 1300-tallet var landet udsat for en meget langvarig periode præget af uro, krige og skiftende herrer. I denne periode rykkede mange herremænd af forsvarshensyn deres gårde bort fra landsbyerne og ud på nybyggede borge placeret på vanskeligt tilgængelige steder. Da der i den samme periode fandt en betydelig indvandring af holstenske herremænd sted i Sønderjylland, har det betydet, at der i området mellem den nuværende grænse og Kongeåen/Kolding Fjord er registreret

godt 20 % af samtlige kendte voldsteder i Danmark, skønt området kun udgør knap 10 % af landets areal.

Langt de fleste af disse voldsteder stammer fra 1300-tallet. Typisk består de af to delvis kunstigt opførte banker beliggende i en mose eller eng, hvor det var let at forsvare sig. På en stor banke lå herremandens gård placeret, mens en mindre banke rummede et forsvarstårn af træ eller tegl. Landsdelens bedste eksempel på en fuldt udbygget borg fra denne periode er Nørrevold ved Arrild, men også Ejsbøl og Krejsel ved Haderslev, Holbæk ved Adsbøl og Stensgård ved Tandslet er gode eksempler. Mange herremænd nøjedes dog med at opføre et tilflugtstårn på en banke i nærheden af gården, og den ensomt liggende banke er den hyppigst forekommende voldstedstype i Sønderjylland. Et særligt smukt eksempel herpå er den lille borgbanke, der ligger i haven til en gård i Skelde Overballe.

Mange af disse borge har sandsynligvis kun eksisteret i ganske få år. Landbrugskrisen, pesten og de mange krige bevirkede, at et stort antal af de mindre herremænd ikke var i stand til at oprettholde deres status. Deres gods blev overtaget af kirkelige institutioner eller mere formuende herremænd, og i slutningen af 1400-tallet var der således kun 53 adelige hovedgårde tilbage i Sønderjylland, mens der halvandet hundrede år tidligere havde været mange hundreder. De urolige tider var forbi, og selvom de tilbageværende herremænd nu igen begyndte at anlægge voldsteder, så var de dog ikke længere placeret i moser og på utilgængelige steder, men ved alfarvej og praktisk i forhold til gårdens jord. Det blev ikke borge, men herregårde, man opførte. De blev hovedsageligt opført i løbet af 1500-tallet og ligger særlig tæt omkring de to hertugelige hovedsæder, Haderslev og Sønderborg. Omkring Haderslev var det den adel, der var knyttet

til hertug Hans den Ældres hof, der lod en række små herregårde opføre, mens det på Als og Sundeved var hertug Hans den Yngre, der opkøbte al adelsgods i sit hertugdømme og nyanlagde en række lyst- og jagtslotte eller ombyggede de herregårde, han opkøbte. Gode eksempler på sådanne herregårdsvoldsteder er Bjerningrød nord for Haderslev, Kogsbøl ved Sejerslev, Skovbølgård ved Varnæs samt Kegnæsgård, Rønhave, Lundsgård, Blansgård og Filipsborg på Als og Sundeved. Hertil skal naturligvis lægges landsdelens bevarede herregårde, Gram og Schackenborg, samt ruinerne Trøjborg og Østerholm.

Men af størst betydning for udviklingen af det sønderjyske kulturlandskab blev kongemagtens opkøb af adelsgods i landsdelen. Det begyndte i slutningen af 1400-tallet med kong Hans' opkøb af Sønderjyllands største gods, Tørning, og fortsatte med Frederik II og hertug Hans den Yngre i slutningen af 1500-tallet. Omkring 1600 var der kun ganske få herregårde tilbage i landsdelen, primært Gram, Søgård og Trøjborg. Sønderjylland er stort set uden det helt specielle kulturlandskab, der præger andre landsdele med mange herregårde. Langt største-

delen af landsdelens bønder hørte derefter direkte under kongen, hvilket fik en umådelig stor betydning for det sønderjyske landbrugs udvikling frem mod udskiftningen. Bl.a. udviklede der sig allerede fra 1400-tallets slutning en gruppe såkaldte frigårde, idet en række storbønder af kongen fik frigårdsrettigheder for deres gårde, hvilket indebar hel eller delvis frihed for skatter, hoveri og andre byrder. Det karakteristiske landskab med de store gårde, der specielt er udpræget i området mellem Haderslev og Kolding, har sine rødder i denne udvikling.

Kirken

Med indførelsen af kristendommen blev religionen til en betydeligt mere synlig del af landskabet, end den havde været i den foregående vikingetid. Kristendommen krævede, at der byggedes kirker, og at kirkerne lå med en afstand, så at alle kunne komme i kirke. I Danmark ligger kirkerne i gennemsnit med 3,5-5 km afstand fra hinanden. Det er da også gennemsnittet i Sønderjylland - lidt mere i midtlandet og lidt mindre visse steder på Als og Sundeved, hvor landsbyerne ligger tæt. Da langt den overvejende del af vore kirker ligger i landsbyer, har det

Tislund kirke er et af landsdelens fornemste eksempler på en af de helt enkle romanske kirker. Foto: Haderslev Museum

nemlig i høj grad været landsbyernes placering, der har afgjort, hvor tæt kirkerne kom til at ligge. I de få tilfælde, mest udpræget Rinkenæs gamle kirke, hvor der ikke ligger en landsby ved kirken, er det spørgsmålet, om der ikke har ligget en, der blot i middelalderens løb er blevet nedlagt eller flyttet.

Danmark har, også på et internationalt plan, bevaret en enestående skat af middelalderlige bygningsværker i kraft af vore kirker, der ikke har været genstand for nedrivninger og totale ombygninger i nær samme grad, som det har været tilfældet i mange andre europæiske lande. Heller ikke Reformationen gik så hårdt ud over de gamle katolske kirker, som det var tilfældet længere syd på i Europa. På trods af senere tilbygninger er de fleste kirker i bund og grund rent middelalderlige bygningsværker. Dette har heldigvis også betydet, at netop vore kirker hører til blandt de mest effektivt beskyttede bygninger i landet - i modsætning til f.eks. herregårdene - og at beskyttelsen også er udvidet til at omfatte kirkerne omgivelser.

Langt de fleste kirker i Sønderjylland kan føre deres bygningshistorie tilbage til middelalderen. Der er endnu ikke fundet spor efter trækirker i landsdelen, og langt størsteparten af vore kirker er opført i kampesten, utilhugne eller kvadre, i den romanske tid mellem 1100 og 1250. I begyndelsen bestod kirkebygningen kun af et skib og et smallere kor mod øst samt i ganske få tilfælde et tårn mod vest. Af de helt enkle kirker kan nævnes Hjerting, Tislund og Varnæs, mens andre romanske kirker på trods af senere tilbygninger endnu står ganske uspolerede. Sønderjyllands fornemste romanske kirke er uden tvivl Sdr. Hygum, men også Brøns, der er Danmarks største landsbykirke, Nr. Løgum, en af Jyllands ældste teglstensbygninger, samt Oksbøl og Tandslet er gode eksempler. Romanske tårne findes i Søn-

derjylland kun på Als, nemlig i Oksbøl, Ketting og Notmark, hvortil dog skal lægges en af landsdelens fornemste kirkebygninger overhovedet, Broager kirke, hvis brede, romanske vesttårn i senmiddelalderen fik tilføjet de to karakteristiske spir.

Opførelsen af de mange kirker rundt om i landsdelen blev hovedsageligt gennemført inden for nogle ganske få årtier omkring år 1200, hvor der har været en hektisk byggeaktivitet rundt om i sognene. Noget tilsvarende synes at have gjort sig gældende i årtierne omkring 1500, altså i slutningen af middelalderen. Da fik et stort antal kirker nemlig opført mange af de tilbygninger, som tårne, våbenhuse, sakristier og kapeller, der præger dem i dag, ligesom adskillige kirker fik lagt hvælv ind i skib og kor. Disse bygningsændringer fandt sted over hele landsdelen, men er dog mest udpræget på østkysten, hvor det økonomiske overskud til den slags investeringer i højere grad synes at have været til stede. Blandt de fornemste eksempler på sådanne i senmiddelalderen helt ombyggede kirker kan nævnes Hoptrup, Øsby, Løjt og Lysabild samt ikke mindst Klipleve kirke, der i senmiddelalderen blev målet for mange pilgrimsrejsende på grund af en efter sigende undergørende Skt. Hjælper-figur i kirken. Kirken blev helt ombygget for at kunne modtage de mange rejsende, ligesom der byggedes et stort gravkapel for Ahlefeldterne på Søgård.

Helt nybyggede, senmiddelalderlige kirker findes der kun to af i landsdelen, nemlig Rømø, der er helt ændret efter middelalderen, samt Hjordkær kirke, der er opført som et stort rum efter helt andre liturgiske principper end de romanske kirker.

Nævnes må desuden de middelalderlige klokketårne, der som et af de få steder i Danmark findes bevaret i Sønderjylland. Klipleve, Varnæs, Egen, Svenstrup

*Et middelalderligt købstadslandskab - Haderslevs bymidte med Torvet og den markante kirke på toppen.
Foto: Flyvestation Skrydstrup.*

og Tandslet stammer alle fra middelalderen, hvorimod de øvrige er af nyere dato. Prisen for landsdelens fornemste, kirkelige kulturmiljø må, bl.a. med baggrund i det middelalderlige klokketårn, uden tvivl tildeles den højt beliggende Egen kirke. Den romanske kirke har igennem tiden fået flere tilbygninger, det middelalderlige klokketårn står på en gravhøj fra bronzealderen, i 1628 tilføjedes et gravkapel, og uden for kirken ligger landets fornemste samling af kirkestalde samt et velbevaret kirkebol, alt i alt et gejstligt kulturlandskab, der ikke findes mange af i landet.

Købstaden

Et af de vigtigste middelalderlige bidrag til kulturlandskabet er byen. I dag har byen bredt sig langt ud over den oprindelige middelalderlige købstads snævre grænser, men oprettelsen af byerne, den juridiske og fysiske afgrænsning af disse mod det omgivende landbrugsland, samt den mulighed mennesker dermed fik for at bosætte sig i landskabet uden på en eller anden måde direkte at leve af det, er en udvikling, der i Danmark fandt sted i middelalderen. Næsten alle vore byer er anlagt som handelsbyer ved hav, å eller fjord i perioden 1150 til 1300. Søn-

Vandmøllerne er et af de teknologiske anlæg fra middelalderen, der endnu sætter sig spor i landskabet. Mest storslået er vel Haderslev Dam, anlagt ca. 1420, men langs Bovrup Tangsbæk og Blåbæk ved Varnæs findes et mere ydmygt, men ikke mindre imponerende mølleanlæg. De to bækløb er over flere kilometer forsynet med stenlagt bund, onihyggeligt placerede kantsten, stenopbyggede spærremure med riller til opsætning af stigborde og lignende, alt sammen for at sikre en stabil tilførsel af vand til Blå Mølle. Møllen omtales første gang i 1241 og blev sandsynligvis nedlagt i 1598. Ved Dyrbæk, andetsteds i sognet, er et tilsvarende anlæg bevaret. Foto: Haderslev Museum.

derjyllands fire middelalderlige købstæder, Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, er da også alle opstået i denne periode. Som landsbyerne har byerne også igennem århundrederne udviklet og ændret sig voldsomt, men i alle fire byer er det ikke svært at genfinde træk, der stammer helt tilbage til deres ældste tid. Hver by har naturligvis udviklet sig forskelligt, men der findes i dem alle ikke mindst gadeforløb, der, til stor irritation for moderne by- og trafikplanlæggere, ligger placeret præcis på de steder, hvor de første borgere valgte at lægge dem. Dette forhold ses mest udpræget i Haderslev, hvor den middelalderlige by er placeret på en sådan måde, at det, der dengang var byens handelscentrum, stadig er det. Gader som Højgade, Bispegade/Aptekergade, Storegade og Nørregade samt det centrale Torv ligger, som de blev

lagt i 1200-tallet, og som dengang er det også i dag i disse gader, handelen og trafikken foregår. Blot er det hele anlagt til at skulle give plads til hestekøretøjer og fodgængere samt en befolkning på et par tusind sjæle og ikke person- og lastbiler og over 20.000 indbyggere. I en by som Haderslev har det da også vist sig stort set umuligt at passe det moderne trafikmønster ind i det middelalderlige kulturlandskab.

Men i modsætning til det åbne land, hvor et generende gammelt kulturlandskab hurtigt kan ændres til ukendelighed, så er det betydeligt sværere at ændre på de middelalderlige bykerner. Her må man, med mindre meget drastiske metoder skal tages i anvendelse, som det eksempelvis er sket i Kolding og Odense, på godt og ondt lære at leve med det middelalderlige kulturlandskab.

Ballummarsken

Af INGER LAURIDSEN

Ballummarsken er et stykke kulturmiljø af national og international betydning, påpeger Inger Lauridsen her, hvor hun redegør for marskens historie og betydning for lokalbefolkningen siden middelalderen.

Ballummarsken er i oplægget til regionplanen for Sønderjyllands Amt for 2001-2012, blevet udpeget som en kulturhistorisk helhed af national betydning.

Dersom regionplanen opererede med internationale kategorier, ville Ballummarsken sandsynligvis have fået prædikatet: kulturhistorisk helhed af international betydning. I teksten til begrundelsen for udpegningen af Ballummarsken hedder det blandt andet:

»Ballum og Ballummarsken udgør en helhed med mange væsentlige elementer fra forskellige tidsperioder. I Ballum

Preussisk målebordskort over Ballummarsken udgivet i 1880'erne. Bemærk signaturerne for bevaningsmøllerne i Ballum Enge og syd for Forballum, værfterne i Misthusum samt Bredes Å's oprindelige løb med udløb nord for den nuværende vej fra Skærbæk til Rømødæmningen.

Luftfoto af Markmandshuset i Misthusum og værfter omkring samt engene omkring Brede Å's døde arm. I baggrunden ses sommerdiget. Foto: Naturafdelingen. Sønderjyllands amt.

Eng udgør de otte værfter fra den forsvundne landsby, Misthusum, spændende enkeltelementer. Marskområdet udgør et særegent kulturmiljø af national betydning, hvis engarealer og bebyggelse på geestranden indgår i tæt sammenhæng med naturgrundlaget.«

Ballummarskens udstrækning

Ballummarsken strækker sig fra Ballum Vesterende og Østerende (geestranden) i syd til Astrup Banke, lige nord for vejen fra Skærbæk til Rømdæmningen, i nord og fra Vadehavet i vest til Forballum, Mjolden, Ottersbøl og Hjemsted i øst og nordøst. Tre kirkesogne, Ballum, Mjolden og Skærbæk, har del i Ballummarskens flade. Ballum Sogn omfatter den sydlige del samt næsten hele yderzonen af Ballummarsken, mens hele den centrale del omfattes af Mjolden Sogn og den nordlige del af Skærbæk Sogn.

Ballummarskens vandløb

Brede å er langt det væsentligste vandløb i Ballummarsken. Åen løber ind i Ballummarsken i områdets sydøstlige hjør-

ne. Indtil det store digebyggeri 1914-19 (se senere) drejede Brede å midt på marskfladen næsten stik nord og havde sit udløb i Vadehavet umiddelbart nord for det sted, hvorfra Rømdæmningen begynder. I forbindelse med inddigningen af Ballummarsken førte man, ca. halvvejs mellem Ballum Vesterende og Brede å's udløb, åen gennem en kilometer lang kanal ud gennem en nybygget sluse: Ballum Sluse. Grunden til denne ændring af åløbet var, at man, ved at lede åvandet ud i Vadehavet gennem en sluse, kunne regulere afvandingen af marsken, et af tidens store landvindingsprojekter. Ved at afskære Brede å's yderste løb fra udløb i Vadehavet dannedes Brede å's døde arm. Brede å's døde arm danner fortsat sognegrænsen mellem Ballum og Skærbæk sogne.

Ballummarskens nordlige del gennemstrømmes af Røgelstrømmen, der løber sammen med Brede å lige øst for kanalen til Ballum Sluse. Røgelstrømmen danner i Ballummarsken sognegrænse mellem Mjolden og Skærbæk sogne.

Sydligt i Ballummarsken, neden for

geestranden, løber et mindre vandløb med det mærkelige navn Hørmols. Navnet betyder ifølge oplysninger fra tidligere digegreve, Niels Lorenzen, Ballum Østerende, »Hørmølleå«. Navnet hentyder til, at der tidligere har været hørproduktion ved vandmøllen i Mølby, lige øst for Ballum Østerende. Hørrer behøvede vandet for at kunne brydes til brugbare taver. Hørmols udløber i dag i fyldgraven inden for Ballumdiget. Tidligere løb Hørmols ud i Vadehavet nord for Ballum Vesterende.

Bebyggelse i Ballummarsken

Ballummarsken har formodentlig været uegnet til bebyggelse og beboelse i forhistorisk tid. Jernalderens mennesker holdt sig på geestranden ved Hjemsted Banke, hvorfra de har kunnet overskue hele det lave engområde omkring Røgelstrømmen og Brede å. Hvornår bebyggelsen i Ballummarsken er begyndt, vides ikke med sikkerhed, men formodentlig på et tidspunkt omkring tidlig middelalder. Saxo skriver i hvert fald i slutningen af 1100-tallet i sit forord til Danmarks Riges Krønike således:

»Til Jylland grænser Lille Frisland, og her går landet ned ad bakke, så at jordsmonnet bliver meget lavere, men landet også meget mere frugtbart, som det kan takke stranden for, der oversvømmer det. Det er imidlertid et stort spørgsmål, om man her ikke køber guld for dyrt; thi det er en farlig sag med den strand; når det falder ind med stærk storm, bryder den ikke sjældent igennem digerne, som man ellers dæmper for den med, og styrter da gerne så rasende ind, at den mangan gang tager med sig, ikke blot hvad der står og gror på marken, men selv husene med folk og samt.«

Saxos omtale af livsvilkårene i marsken henviser til, at der har boet mennesker her i den tidlige middelalder, og den udgravning af landsbyen Misthu-

sums sydligste værft, som Nationalmuseet foretog i 1932, godtgjorde dette, idet der blev fundet skår fra et par krukker, der daterer sig til tidligt i 1200-tallet.

Landsbyen Misthusum (navnet betyder husene ved Mist å (Mist å er et gammelt navn for Brede å)), der var opført på otte menneskeskabe forhøjninger i marsken øst for Brede å omkring år 1200, har været en bebyggelse, hvis vilkår svarede til dem, der omtales af Saxo. Landsbyen nævnes første gang i skriftlige kilder med navnet Misthusum i 1394, hvor en mand, Lave Degn, som betaling for årlige sjælemesser testamenterede sit øde gods i Misthusum Mark til Ribe Domkirke. Alt tyder på, at Misthusum blev lagt helt øde ved den store stormflod i 1362, og at Lave Degn har været én af jordejerne i Misthusum. Imidlertid blev de fleste værfter atter bebygget efter 1362-katastrofen undtagen det omtalte sydligste værft, »Gammelværre«, hvor undersøgelsen viste, at der ikke havde været bebyggelse efter højmiddelalderen. Da den næste store stormflodskatastrofe indtraf i 1634 var der i Misthusum ni halvgårde og en helgård i landsbyen. Alle gårde og huse i Misthusum blev ødelagt ved katastrofen i 1634, og måske druknede alle de mennesker, der befandt sig i landsbyen under stormfloden. I hvert fald berettede sognepræsten i Skærbæk, at han efter stormfloden begravede 44 mennesker fra Misthusum på Skærbæk kirkegård.

Sagnet om den svorne vej, der næsten altid fortælles i forbindelse med Misthusum, skal måske relatere sig til tiden før reformationen. Sagnet fortæller i én version i korthed følgende:

Tolv bønder i Misthusum var kommet i klammeri med bønderne fra Skærbæk om vejretten i marsken. Det kom så vidt, at uenigheden måtte afgøres ved dom, og afgørelsen skulle falde på selve det vejstykke, der var stridens genstand. Her mødte 11 af de 12 Misthusumer bønder

(den 12. var syg og imod processen) op med jord fra deres egne marker i støvler og træsko og svor på, at den jord, de stod på, var deres. Fordi vejstykket, som striden stod om, faktisk tilhørte Skærbæk bønderne, var deres ed falsk, og de døde alle elleve pludseligt ganske kort tid efter. Den tolvte, der var forlovet med datteren til en af de elleve, foretog en bodsrejse til paven, for at de elleve kunne finde ro i graven. Indtil da kunne man nemlig ved nattetide møde dem på vejen mellem Skærbæk og Misthusum jamrende: »Tolv vi var, og elleve vi svor, alle vi til helvede fór«.

En anden version henlægger sagnet til efter reformationen, idet det skal have været stormfloden i 1634, der berøvede de elleve livet. Det skulle her være en ung kvinde, der i løbet af sit liv sonede de elleve menederes brøde.

Landsbyen Misthusum blev genopbygget efter stormfloden i 1634, men den havde vanskeligt ved rigtigt at komme på fode, hvilket bevarede klagebreve til amtmanden i Tønder i 1700-tallets første del vidner om. Omkring 1760 var der kun ganske få bønder tilbage i landsbyen, og i folketællingen for slesvigske sogne i 1803 nævnes der kun to familier med i alt fem børn som fast bosiddende i Misthusum. Det hævdes, at den sidste beboer forlod Misthusum i 1814.

Af nedbrydningsmaterialer fra de sidste gårde og huse i Misthusum opførtes

kort efter i 1814 det lille hus, Markmandshuset, hvor Ballummarskens kvæghyrde, markmanden, indtil begyndelsen af 1900-tallet havde sin sæsonbolig. Omkring 1970 blev Markmandshuset overdraget til Tønder Museum som en art frilandsmuseumsbygning. I dag står huset tomt og åbent for besøgende, men det er desværre ofte ramt af bevidste eller ubevidste ødelæggelser. Således nedbrændte huset i 1990 ved en, formodentlig utilsigtet, påsat brand. Det blev genopført i 1991, men husets små jernrammevinduer har senere fungeret som skydeskive for gæsters tankeløse stenkast. Markmandshuset opleves i dag som et vartegn for Ballummarsken og vidner om 600-700 års bebyggelse på stedet.

Udnyttelsen af Ballummarsken

Ballummarsken har siden Middelalderen været anvendt som et område til høslæt med efterfølgende opfedning af stude. Høslættet betød vinterfoder for kvæget, og kvægholdet betød, foruden indtægter ved salg af fedestude, kvæggødning til geestens sandede agerjord, hvorved udbyttet kunne blive temmelig meget større. Brugsretten til Ballummarsken var fordelt mellem de omkringboende bønder efter en fastlagt plan, indtil udskiftningen i området fandt sted i 1800-tallets første halvdel (for Ballums vedkommende i 1836). Høslættet foregik samlet. Fenerne blev hvert år fordelt ved lodtrækning, og umiddelbart efter kunne høhøsten gå i gang. Man høstede koncentreret i en uges tid, og man udnyttede alle døgnets lyse timer. Fordi høhøsten skulle foregå på kort tid, behøvede man ekstra arbejdskraft på gårdene. Denne blev fæstet på de årlige folkemarkeder i Vester Vedsted, Ribe og Varde. Disse løsarbejdere kunne nå flere høslæt samme år, idet det var almindeligt, at høslættet i for eksempel Tøndermarsken faldt lidt senere end i Ballummarsken. Når høet var hø-

Markmandshuset fotograferet i forbindelse med renovering efter brand i 1990. Foto: Tønder Museum.

stet, skulle det ligge en uge på marken, hvor det blev vendt flere gange. Herefter skulle det sættes i stakke, inden det blev kørt hjem til gårdene. Når høet var kørt hjem, som regel omkring 1. juli, blev engene frigivet til græsning. Hver gård måtte græsse 12 stykker voksent kvæg, 24 stykker ungvæg og 12 heste i marsken. (Dette gjaldt for Ballums vedkommende).

Udskiftningen af jorden i Ballummarsken betød, at der skulle anlægges veje til og fra markerne samt til og fra strandene. Desuden skulle det sikres, at kreaturerne på alle marker fortsat havde drikkevand. For at løse disse problemer stiftedes for Ballum Enges vedkommende »Interessentselskabet Ballum Enge« i 1842. Det væsentligste problem var sikringen af drikkevand til kvæget, og dertil blev opsat tre bevandingsmøller, som ved hjælp af vandsnegle kunne trække vand op fra Brede å. To af disse bevandingsmøller stod, hvor de fredede rekonstruktioner af dem er placeret i dag. Den tredje mølle var placeret lige syd for Forballum og kan ses på kortillustrationen i nærværende artikel. De to bevandingsmøller i engene fungerede indtil 1964, hvor vingerne løb løbsk og faldt i åen. Derefter blev de erstattet af en dieselpumpe.

Inddigningen af Ballummarsken

Med 1800-tallets udskiftning af Ballummarsken blev det tydeligt, at de nye skelgrøfter i tilfælde af storm hindrede kvæget i at søge op på højereliggende land i marsken. Desuden betød bevandingsanlæggene, at området blev sårbart over for havets indtrængen. Endelig begyndte områdets landmænd at ønske at anvende marsken til egentlig opdyrkning, og det sidste krævede en inddigning af Ballummarsken. Allerede efter inddigningen af Ny Frederikskog i Højermarsken i 1861 var der planer om at fortsætte arbejdet

Sortbroget kvæg i Ballummarsken. I baggrunden ses de to bevandingsmøller samt det lille informations- og udstillingshus, der blev opført i 1977. Foto: Nina Fabricius. Tønder Museum.

med en inddigning af Ballummarsken. Men projektets beregnede omkostninger på omkring 900.000 Mark betød, at planerne blev skrinlagt. Stormfloderne den 15. oktober 1881 og i slutningen af 1890'erne samt i 1904 betød atter behovet for at få Ballummarsken inddiget. Dog først efter de voldsomme stormfloder i 1909 og 1911 kom der skub i sagen. Kresten Jensen i Ballum Vesterende, der senere blev Ballummarskens første digegreve, var den drivende kraft bag digeplanerne. Det fortælles, at han ved besigtigelsen af ødelæggelserne efter stormfloden i 1911 skal have udbrudt: »Nu skal det dige bygges!«. Et knebent flertal i de besluttende organer vedtog i 1913, at der skulle bygges et havdige ved Ballummarsken, og der nedsattes en kommission med Kresten Jensen som formand. Arbejdet kunne gå i gang i foråret 1914 med Philipp Holzmann og Co i Frankfurt a Main som entreprenører. Prisen på dige og sluse blev anslået til 718.300 Mark.

Imidlertid betød Første Verdenskrigs udbrud, at det i løbet af efteråret og vinteren 1914-15 blev stedse vanskeligere at skaffe arbejdskraft til digebyggeriet. For at bøde på dette blev 100 franske krigsfanger udkommanderet til digebyggeriet i 1915 og senere 100-200 russiske og

polske krigsfanger. Ballum dige og sluse blev færdiggjort med disse fremmede arbejdere og kunne indvies i 1919.

Ballumdiget er 9,9 kilometer langt, og dets højde er 6,2 m over normal nul. Otte katastrofeveje fører til diget, foruden vejen fra Skærbæk til Rømødæmningen. Til varetagelse af tilsynet med det nye dige blev der nedsat et digelag/digebestyrelse på syv medlemmer, hvis formand kaldes digegreve. Der har siden 1919 været fem digegrevere for Ballum Digelag. Til afholdelse af møder i digelaget og som krovirksomhed og bolig for slusemesteren for Ballum sluse byggede digelaget Ballum Slusekro, der fortsat danner rammen om digelagets møder. Kroholdet var i mange år overdraget til slusemesteren og udgjorde en del af hans løn. I dag varetages krodriften af en forpagter.

Ballum Enges Forskønnelsesfond

Ballummarskens egenart og pleje ligger mange af beboerne i marskens nærhed meget på sinde. Da vingerne var blæst af bevandingsmøllerne i 1964, modnedes den tanke, at der skulle stiftes en forening til bevaring af kultursporene i Ballummarsken. Det var gårdejer Niels Lorenzen, Ballum Østerende, der tog initiativet til en foreningsdannelse, og den 7. februar 1972 stiftedes foreningen »Ballum Enges Forskønnelsesfond«. Foreningens første opgave var at skaffe penge til en restaurering af de to bevandingsmøller, der stod midt i Ballummarsken. Dette arbejde lykkedes i løbet af nogle år. Næste projekt blev etableringen af et lille besøgssted med information og udstilling på selve møllekilen på det sted, hvor der i mange år havde stået et blikskur til opbevaring af møllevingerne om vinteren. Ballum Enges Forskønnelsesfond havde fået lov til at tage sten fra Anders Brodersens nedbrændte gård i Ballum Vesterende, og i 1977 opførtes det lille informationshus ved bevandingsmøllerne

i Ballum Enge, der fortsat huser udstilling samt information og er opbevaringssted for møllevingerne om vinteren.

Ballummarsken nu og i fremtiden

At Ballummarsken i den kommende regionplan for Sønderjyllands Amt er blevet foreslået som en kulturhistorisk helhed af national værdi, betyder, at man fra myndighedernes side vil øge indsatsen for at bevare Ballummarsken som et unikt område. Det betyder, at grundige diskussioner om, hvad en bevaring af Ballummarsken indebærer, vil være nødvendige.

Det, der i dag især truer helheden, er den voldsomme effektivisering af landbruget, der medfører ændringer af engarealerne med opfyldning af gamle vandhuller og nygravning af kanaler, hvilket vil sløre landskabets særegne struktur.

Diskussionerne om Ballummarskens fremtid er begyndt i dette forår. Blandt andet er et af spørgsmålene, om man bør søge at få optaget hele det danske marskområde, og altså også Ballummarsken, på det internationale bevaringskort som »National Heritage«-område. Der har foreløbig været afholdt et møde i Bredebro for vadehavsområdet i Sønderjyllands Amt og et i Ribe for Ribe Amts vadehavsområde. Umiddelbart er interesserne splittede, idet mange landmænd viger tilbage for øget fokus på deres marker, og mange foreninger ser deres rettigheder truet. Andre interessegrupper anser det for vigtigt at indgå i de nødvendige tiltag, der skal bevare vadehavsområdet i Danmark i sin nuværende skikkelse. Hvor debatten ender, er uvist på nuværende tidspunkt, men man må håbe, at resultatet vil betyde, at Vadehavsregionen i Danmark og altså også Ballummarskens enestående kulturhistorie og kulturmiljøværdi vil blive bevaret for eftertiden.

To nationale kulturmiljøer fra 1864

Dybbøl Banke og Sundeved-Kærhalvøen

Af HANNE CHRISTENSEN

Dybbøl Banke og Sundeved-Kærhalvøen hører til blandt de mest markante kulturmiljøer om en af de mest centrale perioder i Danmarkshistorien. Museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa Museum, tager her læseren med på en tur til de to udpegede områder.

Nationale mindesteder har i sagens natur altid påkaldt sig opmærksomhed, og en udpegning som kulturmiljøer kan i princippet synes overflødig. Men den helhedsorientering, der åbnes mulighed for i kulturmiljøbetragtningen, hvor man frit kan vælge afgrænsningen efter sit »fortælleformål«, har alligevel givet basis for en fornyet interesse for at understrege sporene i landskabet efter krigen i 1864.

Krigshandlingerne i området faldt i to faser: Dybbølkampene, der blev indledt den 18. februar og afsluttedes med stormen på Dybbøl den 18. april, og slaget om Als den 29. juni. I tidsrummet fra den 12. maj til den 25. juni forsøgte ikke mindst englænderne på fredskonferencen i London at få standset krigen og finde en for danskerne acceptabel løsning på det uundgåelige krav om Slesvigs deling. Men den danske forhandlingsdelegation spillede (for) højt spil i håbet om en bedre løsning. For de dansksindede nordslesvigere betød det 56 års udlændighed.

Krigsudbruddet og tilbagetrækningen fra Dannevirke

Den preussiske minister Otto von Bismarck var arkitekten bag krigen mod

Danmark i 1864. Den skulle fremme hans overordnede mål: Tysklands enhed - under preussisk lederskab. Da den danske regering i 1863 med vedtagelsen af Novemberforfatningen, gældende for kongeriget og hertugdømmet Slesvig, tilsidesatte fredsaftalen efter Treårskrigen (1848-50), som forbød forfatningsmæssig forskelsbehandling af Slesvig og Holsten, spillede den Bismarck et skæbnesvangert kort i hænde. Preussen og Østrig forlangte forfatningen trukket tilbage og fremsatte i fællesskab det ultimatum, som udløste krigen.

Danmark stod om ikke isoleret så dog uden forbundsfæller, med forældet materiel, ufærdige fæstningsforberedelser på Dannevirke og Dybbøl samt en ikke særlig slagkraftig flåde, der var under omlægning fra sejlskibe til dampskibe. Det kunne kun gå galt. Alle med indsiget vid-

Dybbøl Banke domineres i dag stærkt af Historiecentret, der også har indebåret en frisering af tilkørsels- og parkeringsforholdene. Her lå tidligere Hotel Diïppelhôh. I baggrunden ses Dybbøl Mølle. Foto: Hanne Christensen, 2000.

ste det, og alligevel var der ingen vej udenom.

Krigen startede den 1. februar, og allerede den 4. februar besluttede den danske øverstbefalende, general Christian de Meza, at Dannevirke skulle rømmes. Den hårde frostvinter bevirkede, at stillingen let kunne omgås, og natten mellem den 5. og 6. februar trak de danske tropper sig tilbage mod henholdsvis Kolding og Dybbølstillingen.

Dybbølstillingen

Dybbølstillingen var i endnu ringere forfatning end Dannevirke. Den var anlagt 1861-63 som en feltbefæstning, bestående af ti små skanser, hvoraf de tre kun var åbne kanonstillinger. Træfningerne på Dybbøl Bjerg i 1848 og 1849 havde ellers henledt opmærksomheden på stedets strategiske betydning som en flankestilling, hvorfra man kunne gøre udfald mod Jylland eller trække sig tilbage til Als. I 1857 havde hærledelsen foreslået en permanent befæstning med 3-4 forter, men uden held.

Da de udmattede soldater efter tilbagetrækningen fra Dannevirke nåede frem til Dybbøl, blev deres første opgave at forstærke og klargøre fæstningen.

Det mytiske Dybbøl

Med vor viden om det ulige styrkeforhold både i hærenes størrelse og den teknisk udrustning er selve kampene egentlig uinteressante. Men måden, hvorpå den danske regering med sit påbud om kamp »til det yderste« forsøgte at redde sig ud af kniben, samt eftertidens vurdering og udnyttelse af myterne, har på forunderlig vis gjort denne umulige situation og nederlaget til en kostelig skat med symbolsk styrke, som den dag i dag har betydning for danskernes nationale selvforståelse.

Det var stærkt medvirkende hertil, at kampene udspillede sig over et forholds-

vis langt tidsrum, hvor nationen dag for dag fulgte udviklingen - i tillid til at stillingen kunne holdes. Dybt rystende var det derfor for den almindelige befolkning, da Dybbøl alligevel faldt. Men netop dette, at det lykkedes at holde demoraliseringen af tropperne i skak indtil de allersidste dage, har gjort slaget om Dybbøl til en moralsk og indenlandsk sejr. På samme måde lykkedes det Bismarck at skabe en heltemyte omkring den tyske indsats ved at trække slaget i langdrag og sikre sig en suveræn militær sejr. Der blev gjort grundige forberedelser til stormen med anlæggelse af løbe- og skyttegrave i fortærrænet, og kanonerne spiste sig bid for bid ind på fæstningen og Sønderborg by. Både flere danske og tyske officerer så til gengæld med ubehag på denne legen »katten efter musen«. Ikke desto mindre er resultatet blevet et mindsted med dyb genklang i befolkningerne.

Dybbøl som kulturmiljø

Kulturmiljøet omfatter i princippet kun de synlige spor i landskabet. Men nogle af de atter forsvundne spor har spillet så væsentlig en rolle for forståelsen af området som nationalt mindsted, at de kræver omtale, selv om de ikke længere eksisterer. Omvendt er der mange spor, som ikke bliver udtømmende behandlet i nærværende sammenhæng. Eksempelvis de mange mindsten. Dybbøloområdet kan ved senere revision eventuelt udbygges med punkter eller områder i nabolaget. Her er specielt fokuseret på Dybbøl Banke.

Dybbøl Mølle

Ser man krigen i samtidsperspektiv, var den en dybt traumatisk oplevelse: Dannevirke rømmet, Dybbøl nedkæmpet og Als løbet over ende ved et overraskelsesangreb. Kun Dybbølkampene kunne af tvinge respekt og gjorde det, også i ud-

landet. Dybbølslaget er derfor naturligt udvalgt som krigens eftermæle. Men det fortæller noget om realiteterne, at symbolikken har måttet samles i det civile bygningsværk Dybbøl Mølle, der som emblemtæthed sælges af Grænsforeningen over hele landet den 18. april. Møllens placering på selve slagmarken og dens historie »Tvende Gange skudt i Grus«, i 1849 og 1864, men atter genrejst, udgør et sindbillede på den udholdenhed og vilje til kamp, som det lykkedes at manifestere. »Her står jeg og vil ikke flytte min fod«, skrev Holger Drachmann om møllen som symbol i 1878.

I 1890'erne erhvervedes møllen af et konsortium med H. P. Hanssen i spidsen, for at den ikke skulle gå over på tyske hænder. I mange år stod den herefter som en isoleret national forpost, hvorpå man om morgenen den 18. april 1914, samtidigt med at den tyske markering af 50-året for sejren skulle finde sted, opsatte en mindetavle, hvor ovennævnte verselinie indledte strofen, som bl.a. fortsatte: »Spejd saa langt Dit Øje naar Grav ved Grav i Marken staar. Danske Mænd gav Livet hen, Troskab vogter Skansen end ...«. Det var for provokerende, og pladen blev straks beordret fjernet og først genopsat i 1919. I 1920 fik møllen status som selvejende institution. Den rummer i dag en udstilling om krigene, herunder begrebet »at falde på ærens mark«, arrangeret af Museet på Sønderborg Slot.

Fællesgravene og de nye tyske skanser

Eftersom nederlaget betød, at Slesvig, Holsten og Lauenburg gik tabt, var det den indtrængende fjende, der i første omgang var aktør på stedet. Sejrherrene sørgede for at begrave de danske faldne efter stormen den 18. april. Det skete i de store fællesgrave, hvor i alt 334 danskere er begravet og 28 tyskere. Mindestene har enslydende gravskrifter: »Hier ruhen [antal] tapfere Dänen/Preussen -

Sie fielen am 18. April 1864.« Krig er, om man så må sige, en naturlig taperhedsforbruger og gravskriften gør ikke dette hjørne af Dybbøl Banke mindre forstemmende.

Der blev i øvrigt ikke hvilet på laurbærrene. Som sikring mod et eventuelt dansk modangreb påbegyndte man allerede i efteråret 1865 anlæggelsen af »Festung Sonderburg-Düppel«. De sønder-skudte danske skanser blev jævnet med jorden, og flere steder blev der bygget nye ovenpå. Skanserne blev atter demonteret i første halvdel af 1880'erne og har siden henligget som jordvolde; det gælder blandt andre den såkaldte Kongeskanse, tysk skanse 10, som omtales nedenfor.

Dybbøl som tysk mindested

Men allerede inden da havde markeringen af Dybbøl som et mindested taget form. Blandt andet gennem etableringen af det lille anlæg med mindehøj og -søjle, omgivet af træer og lukket med en jernlæge med inskriptionen »Düppel 18. April 1864«, tæt ved den danske skanse II til ære for de kongelige preussiske pionerer. Særligt fremhæves Pioner Klinke, der ifølge en populær tradition døde her, da han ene mand påtog sig at bringe en krudtladning til sprængning under skansens palisade. Samtidige militærhistoriske kilder afslører dog, at Klinke, der er begravet på Broager kirkegård, blev ramt af en kugle. Men det påvirkede ikke Klinkes ry, der også fandt vej til skolebøgerne. Stedets noget patetiske anlægspræg stemmer under alle omstændigheder godt overens med Klinkes »legend«.

Efter sejren over Frankrig kunne det nye stortyske kejserrige i 1871 endeligt proklameres, og året efter fandt man tiden moden til at sætte et mere markant minde for Dybbølslaget i 1864, der sammen med sejren over Østrig ved König-

grätz i 1866 ansås for en væsentlig forudsætning for Tysklands samling. Et 22 meter højt nygotisk spir med relieffer, fremstillende kampene, blev rejst på den planerede danske skanse IV tæt ved lan-devejen. Her udgjorde det i årevis et val-farts- og turistmål for tyske tilrejsende, der kunne indkvartere sig på Hotel Dyp-pelshöh overfor, hvor Historicenter Dyb-bøl Banke nu er placeret. Da man den 18. april 1914 markerede 50-året for sejren, benyttedes monumentet som samlings-punkt. Men det overlevede ikke majda-gene i 1945, og hverken dette eller hotel-let hører i dag til de synlige kulturspor.

Det gør derimod Kongeskansen, som for første gang blev rammen om en større fest på Dybbøl, da man i dagene omkring den 29. juni 1914 i endnu større stil fejrede 50-året for overgangen til Als og den endelige sejr. Skuddet i Sarajevo den 28. juni kastede dog skygge over festlighederne. Snart var Første Verdenskrig en realitet og Dybbøloområdet gled ved Genforeningen tilbage på danske hænder. Med fejringen af denne begivenhed den 11. juli 1920 i netop Kongeskansen indledtes en dansk tradition for markering af mindetagen her.

Dybbøl som dansk mindested

Op ad bakken mod Dybbøl Banke står en

mindsten for tre danske officerer - alle faldet på stormdagen. Øverst figurerer generalmajor P.H.C. du Plats navn. Han havde den 18. april kommandoen over styrkerne på Sundevad, og da modstan-den efter fire timers kamp fra kl. 10.00 til 14.00 blev blæst af, trak de danske trop-per sig ned mod Alssund for at komme i sikkerhed på den anden side af pontonbroerne. For ved sit eksempel at modvir-ke panik, gik du Plat roligt ned ad vejen, men blev indhentet af fjendens skyts.

Skanse II er en af de skanser, der stadig kan erkendes i terrænet, og desuden har mandskabet medvirket til at underbygge dens ry.

En helt særlig skæbne blev løjtnant Jo-han Ancker til del allerede under belej-ringen og kulminerede under stormen. Han var både dygtig, fanden-i-voldsk og slagfærdig, hvilket sikrede ham soldater-nes beundring og påkaldte kongens op-mærksomhed; dagen før stormen, den 17. april, blev han hædret med ridderkor-set. Også hos fjenden vakte hans optræ-den bifald. Man lagde vægt på at tage ham levende til fange, og han fik ifølge traditionen som tegn på respekt tilbage-leveret sin sabel af selveste Prins Frie-drich Carl. Når man ved skanse II læser påskriften på mindestenen for ham, un-drer man sig over, at den er på tysk, indtil

Det tavse landskab. De sløjfede danske skanser er markeret i terrænet med cementbånd. Her ses skanse II, hvor der er frilagt fundamentrester fra blokhus og krudthuse, ligesom den murede brønd kan lokaliseres. Ved skansen har korporal Rasmus Nellemann og Løjtnant Carl Vilhelm Castenschiold fået mindesten. Lidt derfra står den tysk-sprogede mindesten for Løjtnant Johan Ancker. I baggrunden ses beplantningen omkring monu-mentet for de preussiske pionerer. Foto: Hanne Christensen, 2000.

man kender disse nærmere omstændigheder. Herefter bliver det også forståeligt, at den blev afsløret i 1914 i forbindelse med fejringen af 50-året for sejren! Symbolværdi: en ærefuld sejr forudsætter en værdig modstander. Ved sin frigivelse modtog han på ny danske æresbevisninger.

Ved skanse II er også opsat en mindesten over løjtnant Carl Vilhelm Castenschiold, der på skift med Ancker havde ansvaret herfor; også han overlevede kampene. Desuden er opsat en mindesten for korporal Rasmus Nellemann, om hvem der - som Klinke - er skabt særligt ry for modig, opofrende og trodsig handling midt i krigstummelen. Han brød ikke blot een, men hele to tyske faner, der blev plantet i skansevolden. En historie, der i fortættet form er at læse på mindestenen: »HAN BRØD FJENDENS FANE, FJENDEN BRØD HANS BANE.«

Dybbøl efter 1920

Efter 1920 er Dybbøl gradvis udbygget til et dansk mindested. I forbindelse med Genforeningen etableredes flagpladsen på foranledning af de danske soldaterforeninger. Feltkanonerne, der er udlånt fra Tøjhusmuseet, kom til i 1922.

Skanseterrænet blev fredet i 1923 og den 11. juni 1924 overdraget af Skansekomiteen til staten som nationalpark. Inden da havde komiteen indsamlet 222.000 kr. til opkøb af jorden.

I 1936 afsløredes obeliskens for de nordiske frivillige i både 1848-50 og 1864, og i 1937 rejstes busten af Christian IX, som det ikke lykkedes at afværge Novemberforfatningens vedtagelse i 1863, efter at han ved Frederik VII's pludselige død som ny konge befandt sig i begivenhedernes brændpunkt.

Med bortsprængningen af det tyske sejrsmonument på skanse IV i 1945, og erstatingen af Hotel Düppelhöh med Michael Freddie og Ernst Lohses Histo-

riecenter - og etableringen af et kunstigt dansk fæstningsmiljø herved - er de tyske spor så godt som fjernet. Kun Klinkes monument og de grønsværsdækkede fæstningsvolde står tilbage som tyske minder. Og Dybbøl Mølle er næsten trængt i skammekrogen. Samtidig præges området af en tiltagende »krigsfokusering«, i takt med hvilken det civile efterkrigspræg aftager.

Kulturmiljøet Sundeved-Kærhalvøen

Det foreslåede nationale kulturmiljø på Sundeved-Kærhalvøen, omsluttende Alssund, er et eksempel på et sammensat kulturmiljø, hvori indgår en række forskellige elementer, ud af mere tilfældige grunde er blevet udtrykt for det nationale modsætningsforhold mellem dansk og tysk. Også dette kulturmiljø vil kunne præciseres nøjere.

Sundevedsiden

At Nydam Mose drages med ind i denne sammenhæng, skyldes naturligvis slaget om oldsagerne, heriblandt den nyligt udgravede Nydambåd fra jernalderen, som det ikke lykkedes at sikre for Danmark.

Lige nord for Nydam Mose ved vejgaflen ned til Sandbjerg finder man den knapt 23 årige preussiske kanoner Martin Schachts grav. Han faldt under stormen på Dybbøl.

På Sundevedsiden er afgrænsningen også trukket uden om gården Nørremølle, hvor den fremtrædende sønderjyske politiker H. P. Hanssen blev født i 1862. Blandt sine tidligste erindringer fremhæver H. P. Hanssen de dramatiske optrin fra den 29. juni 1864, hvor gården på grund af sin ugenerte beliggenhed i dalstrøget ved Snogbæk blev samlingssted for preussiske styrker, der skulle deltage i overgangen til Als. I haven ses en mindesten for H. P. Hanssen med indskriften: »Hvad Du har nemmet som Hjemmets Arv, stort Du har fremmet til Danmarks

Krigergravstedet for Martin Schacht (19.8.1841-18.4.1864) nord for Nydam Mose ved vejgaflen ned til Sandbjerg. Måske den meste personlige grav i hele området. Marmorpladen er indfældet i en cementramme med efeu. Den store hængeask fuldender billedet. Foto: Hanne Christensen, 1999.

Taru«, ligesom der er sat en mindeplade for ham på stuehusets gavl.

Endelig falder Sandbjerg gods og skoven herved samt Sottrup Storskov inden for området. Sandbjerg spillede en afgørende rolle i forbindelse med organiseringen af overgangen til Als. Det var herfra der blev givet signal til overfarten kl. 2.00 natten til den 29. juni kun få dage efter, at fredsforhandlingerne var afbrudt i London. Foruden at være kommandocentral har Sandbjerg fungeret som lazaret. På kyststrækningen ned til det lille fiskersamfund Sottrupskov ser man stadig slæbesteder for de fartøjer, der skulle sættes i vandet, og voldene fra små åbne ka-

nonstillinger. I selve Sottrupskov er der tyske krigergrave ved havnen.

Kærhalvøen

Sidste fase af krigen i 1864 udspillede sig på Als og ikke mindst på Kærhalvøen. Følger vi »angrebsruten« lander vi på Arnkil. Her var gravet en løbegrav langs kysten - og anlagt to danske batterier. Da angrebet fandt sted, befandt der sig på Arnkil 400 af de i alt 12.000 danske soldater, der var på Als. De måtte alene stå imod den første angrebølge på 2.600 preussere. I alt 20.000 mand stod parat til at blive ført over ved de 4-5 udskibningssteder.

Ved landgangsstedet ved Skovfogedhuset ser man en mindesten med tysk inskription: »Hier landeten die Musquetieren 8. Brandenb. Inf. Regt. Nr 64. 29. 6. 1864.« Tæt ved står en mindesten for den faldne danske sekondløjtnant C. Trappe fra 18. regiment. Tonen er slået an. Ovenfor ses en række træer, der har været med til at danne ramme om det sejrsmonument, der i 1872 også blev rejst på Arnkil, og som ligeledes havde karakter af et nygotisk spir. Monumentet led samme kranske skæbne som Dybbølmonumentet og i øvrigt også Knivsbjergtårnet umiddelbart efter afslutningen af Anden Verdenskrig.

En times tid efter første angrebølge afpatruljerede det danske, pansrede krigsskib »Rolf Krake« sundet, men altså for sent til at forhindre selve landgangen. Da man hørte kamptummelen bevæge sig sydpå, vurderede man, at der ikke var mere at gøre - og forlod Alssund. Snart efter krydsede nye bølger af tropper sundet; på det smalleste sted kunne man sætte over på ti minutter. Resultatet kender vi. De danske tropper udskibede sig hurtigst muligt. Alligevel blev tabstallet stort: 3.000 inklusive tilfangetagne. Antallet af dræbte angives til 216, og mange blev begravet, hvor de faldt.

Kærhalvøen er oversået med krigergrave. Størst indtryk gør de indhegnede grave med et jernkors, hvor der gentages: »Her hvile [- 8 - 15 - 22 osv.] soldater, der kæmpede for fædrelandet«. De er sat op umiddelbart efter slaget. På Tombølgårdvej ligger flere af denne type grave, den ene over for et tysk mindesmærke med i alt 16 navngivne personer, anført i faldende rang. Selve inskriptionen er på en marmorplade.

Efter Genforeningen oprettedes en komité for rejsning af mindsten over de faldne i de slesvigske krige. Samlet blev der i hele Sundeved-Als området sat over 300 nye sten i granit og med inskription i versaler (store bogstaver).

Genforeningen førte også andet med sig. Rønhave gods, der omfattede en stor del af Kærhalvøen, havde siden 1904 været domænegård, dvs. tysk statsejendom, som blev forpagtet ud for at fremme tysk påvirkning i lokalområdet. Gården blev i forbindelse med Genforeningen konfi-

skeret og en stor del af jorden udlagt til husmandsbrug. Derved bredte den såkaldte Bedre Byggeskik-stil sig ud over halvøen, som en art dansk »kolonisering«.

Kulturmiljøer af national interesse

I oplægget til amtets regionplan 2001 er kriterierne for Dybbøl Bankes udpegning som kulturmiljø eller kulturhistorisk helhed: unik, fortællerværdi og identitetsværdi. »Fortællerværdi« angiver, at man skal kende baggrunden for at forstå, det man ser. For Nydam, Sandbjerg, Nørremølle, Sottrup Skov og Arnkil-udpegningen er kriterierne anført som: oplevelsesværdi, fortællerværdi, autenticitet (æghed). Her er den umiddelbare oplevelse enklere; sporene taler for sig selv - der er ikke lagt nye lag ovenpå siden 1864. Begge er tillagt enestående værdi, hvilket vil sige, at de er af national interesse. Dette vil næppe nogen sinde blive bestridt.

Fællesgrav på Kærhalvøen. De karakteristiske indhegnede jernkors med summarisk omtale af et antal danskere har helt enslydende tekster: Her hvile x danske soldater, faldne for fædrelandet den 29. juni 1864. Foto: Birgitte Kragh, 1999.

Den færdigsyede landsby

Bjerndrup, et usædvanligt kulturmiljø i Vestslesvig

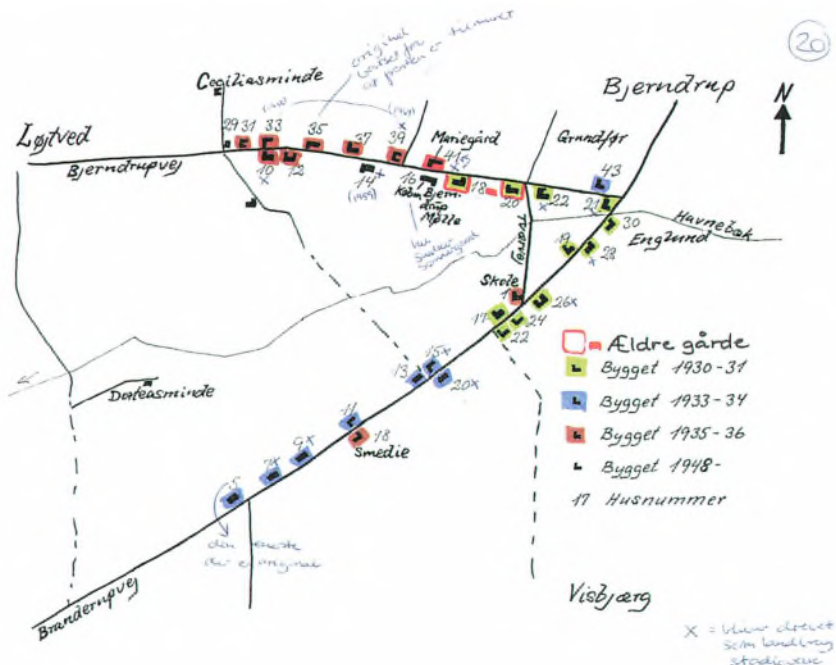
Af ELSEMARIE DAM-JENSEN

I dag går udviklingen inden for landbruget mod stadig større enheder, men der var en tid for blot 50 til 80 år siden, hvor idealet var: småt er smukt, og oprettelse af husmandsbrug blev støttet af staten. Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen fortæller her om anlæggelsen af husmandskolonien Bjerndrup, nordøst for Løgumkloster, i første halvdel af 1930'erne.

Husmandskolonierne i Sønderjylland er et godt eksempel på kulturmiljøer fra en bestemt tidsperiode, fra midten af 1920'erne og frem til omkring 1960.

Husmandsudstykningerne blev til på baggrund af en konkret lovgivning og opfyldte et behov for arbejdspladser og boliger på et tidspunkt, hvor der var behov for begge dele.

Før 1920 havde man i Sønderjylland haft et ekstensivt landbrug med ret store jordtilliggende. Den gennemsnitlige landbrugsstørrelse i Nordslesvig var ved Genforeningen i 1920 ca. 25 ha, mens den i resten af Danmark kun var ca. 18 ha. I Danmark satsede man på et intensivt landbrug med smør- og baconproduktion med det engelske marked for øje, mens man i Nordslesvig efter 1864 pro-

Skitse over gårde og husmandsbrug i Bjerndrup med angivelse af deres byggeår.

ducerede korn og levende kvæg til det tyske marked.

De sønderjyske bønder var ret afvisende med hensyn til udstykning af husmandsbrug. Man mente ikke, at familier kunne leve af så få hektar, som der var lagt op til i loven om statshusmandsbrug af 1919.

Alligevel begyndte udstykningen af jord i Sønderjylland så småt fra 1921, dels gennem danske udstykningsforeningers opkøb af privat jord, dels ved den danske stats udstykning af de 36 domænegårde, som den tyske stat havde ejet før 1920. Desuden opkøbte den danske stat en række større godser og gårde, fortrinsvis fra tyske ejere. Jordfordelingsloven af 1924 førte til yderligere oprettelse af sønderjyske husmandsudstyknings, især familiemæssige udstyknings, hvor sønner eller svigersønner fik mulighed for at etablere sig med selvstændige landbrug på udmarksjorderne ved de eksisterende gårde.

Med endnu en lov fra 1. juni 1929 blev der taget specielt hensyn til kommende udstyknings i den sydlige, tyndtbefolkede del af midtlandet. Ti millioner kroner af Jordfondens midler blev stillet til rådighed til:

1. »Indkøb af jordarealer, der skønnes at være velegnede til udstykning og oprettelse af nye landbrug
2. Udførelse af grundforbedringsarbejder på de indkøbte arealer
3. Anlæg af de for udstykningen af de indkøbte arealer nødvendige veje.«

Netop mangelen på moderne vejanlæg blev i samtiden betragtet som en væsentlig hindring for udskiftningen i det midt- og vestsønderjyske område. Også afvandings- og merglingsarbejder var påkrævede, hvis man skulle komme på højde med forholdene i Nørrejyllan-

Et nyoprettet sønderjysk udvalg under Statens Jordlovsudvalg fik kontor

i Tønder under ledelse af civilingeniør Claudi Westh. Udvalget arbejdede målrettet med de centrale spørgsmål med hensyn til vejanlæg, mergling og nødvendigheden af, at staten hjalp de sønderjyske bønder økonomisk.

Anlæggelsen af Bjerndrup husmandskoloni
Det sønderjyske udvalgs største projekt blev »den færdigsyede landsby« Bjerndrup i Nr. Løgum Sogn, nordøst for Løgumkloster.

Idemanden bag projektet var den radikale politiker Niels Frederiksen, som også var formand for Statens Jordlovsudvalg. Han var under én af de store jordlovsdebatter af sin politiske modstander grev Holstein blevet kaldt det danske landbrugs »Lillefar« – de russiske bønders navn for Zaren!

Niels Frederiksen fulgte Bjerndrupprojektet nøje i opbygningsfasen og var kendt for sine meget klare holdninger med hensyn til husmandssagen. Hans egen definition på den ideelle husmand er et godt eksempel på tidens noget romantiserende sprogbrug. Husmænd måtte ikke være: »Cigaretrygende kasketdreng, men kraftige, målbevidste og viljestærke lejhushmænd fra herregårdene, landarbejdere og enkelte tjenestekarle, alle præget af energi og virkelyst.«

I den sønderjyske landbrugshistorie i mellemligstiden er Bjerndrupudstykningsen et unikt eksempel på en nøje planlagt udstykning. Man ønskede i Bjerndrup at skabe en foregangslandsby helt fra bar mark, hvor man netop tog højde for alle aspekter vedrørende afvanding, vejanlæg og en jordfordeling, der skabte plads til 34 nye brug, hvoraf udvalget selv lod de første ni opføre.

På flere måder adskilte Bjerndrup sig fra de øvrige sønderjyske statshusmandskolonier blandt andet derved, at tilflytterne kom fra alle egne af landet, hvor det almindelige ellers var at rekrut-

tere fra lokalbefolkningen. Blandt tilflytterne nævnes for eksempel en løjtnant og en apotekerdatter, »der går i overalls og med hænderne i bukselommerne som et raskt mandfolk i pauserne!«

Når der var så få lokale, der valgte at flytte til Bjerndrup, skyldtes det, at netop denne udstykning blev mødt med stærk lokal skepsis. Oprindeligt havde der ligget en gammel landsby, Bjerndrup, i området, der allerede omtales i 1344. I begyndelsen af 1900-tallet var der kun tre ejendomme tilbage. Den fugtige og sure jord blev brugt til græsning og høslæt. Tre markmænd passede kreaturerne. De tidligere beboere var flyttet fra området, da der havde været stor børnedødelighed på grund af tyfus. Vandet var kraftigt forurenset - intet under, at lokalbefolkningen ikke var specielt begejstret for at flytte dertil!

Statens Jordlovsudvalg kom i besiddelse af i alt 7-800 hektar jord, som indtil da havde tilhørt 20-30 forskellige landbrugsejendomme, af hvilke nogle lå meget langt væk. Den fjernestboende ejer boede på Kannikhus vest for Møgeltønder.

Jorden lå langt fra alfarvej, og derfor var første led i planen at anlægge vej. I alt blev der anlagt 20 km ny vej i forbindelse med Bjerndrupudstykningsen. Så begyndte afvandingen, og der blev gravet ca. 20 km vandløb og grøfter. Siden blev der merglet, og opdyrkningen kunne begynde.

Fordelen ved at begynde helt fra bar bund var, at man kunne placere gårde optimalt med hensyn til både veje og vandløb. Da området ikke havde noget godt ry, måtte Statens Jordlovsudvalg ty til kraftige lokkemidler for at få folk til at slå sig ned i Bjerndrup. De første ni ejendomme, opført af Jordlovsudvalget 1930/31, var det, vi i dag ville kalde »nøglefærdige« gårde, hvor jordtilliggenderne var tilsået og beplantet af Hedesel-

skabet. De lå sammen med to ældre gårde forholdsvis samlet ved den kile, hvor Branderupvej og Bjerndrupvej mødes.

I løbet af de kommende år byggedes resten af husmandskolonien, først rækken af gårde ind mod Løgumkloster, og siden blev Bjerndrupvej bebygget mod vest.

Lokale arkitekter (først arkitekt Jep Fink fra Aabenraa, siden arkitekt Peter Jensen Petersen fra Tønder) havde tegnet forskellige gårdtyper, både én-, to- og tre-længede gårde. Der var blandt de første ejendomme to gårde med stråtag, hvilket i samtiden blev betragtet som meget gammeldags, men Niels Frederiksen betragtede stråtag som det bedste tagmateriale overhovedet. Det var også et væsentligt element i projektet, at gårdene var forskellige for at skabe en variation i bebyggelsen. Byggestilen mindede om »Bedre Byggeskik«.

De første husmænd flyttede ind i efteråret 1930. Koloniens første fase var færdigbygget i 1938, hvor der i alt var opført 34 nye ejendomme, og brugenes størrelse lå mellem 12 og 25 ha.

Fra starten vakte projektet megen opmærksomhed. Mange af samtidens aviser havde malende Wild West-beskrivelser af koloniseringen. I Tønder Avis den 29. september 1930 kaldes husmændene således for »Nybyggere« i »det hjemlige Canada«, og området ved Bjerndrup omtales som »Prærien«.

Det usædvanlige ved denne husmandskoloni var, at man først byggede mønsterbrugene og derefter fandt en vel-eget person til at overtage bruget.

I forbindelse med opbygningen af andre husmandskolonier havde der været problemer med dårlige materialer og byggesjusk. Det var en af de erfaringer, Niels Frederiksen ville tage ved lære af her. I Bjerndrup skaffede man for eksempel teglsten fra Egersund, ikke bare til de første brug, som Jordlovsudval-

get selv opførte; men også til de senere brug.

Her hjalp de kommende husmænd ofte selv med byggeriet for at spare penge. Der er flere eksempler på, at man begyndte med at opføre hønsehuset, hvor man så boede med hele familien den sommer, hvor byggeriet af selve husmandsstedet foregik. Men selv om byggeriet nu var overladt til den enkelte husmand, blev der ikke slækket på kvaliteten. Det havde været 96 kr. billigere at hente de 12.000 sten, der skulle til ét af de enlængede brug, hos det lokale teglværk; men Egersund-stenene var af en bedre kvalitet, så derfor valgte man dem. Som tagbeklædning brugte man tegl, zinkplader og eternit.

Kampen for det daglige brød

Som i alle andre husmandskolonier i 1930/40'erne var dagligdagen i Bjernstrup præget af hårdt arbejde fra tidlig morgen til sen aften. Men mange af pionererne har givet udtryk for den arbejdsglæde, der lå over Bjernstrup, måske især begrundet i den tilfredshed, man havde, over at have fået sit eget sted. Man fandt sammen i godt naboskab og til dels også i arbejdsfællesskab f.eks. i forbindelse med høstperioden, hvor man flere steder havde fælles selvbindere.

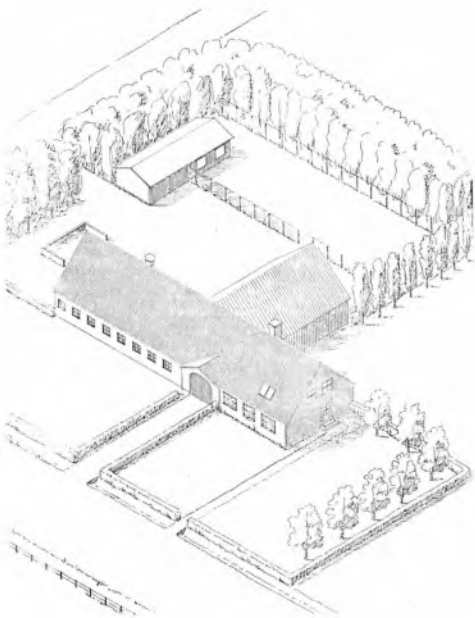
Man var stort set selvforsynende med foder, grøntsager, mælkeprodukter og æg. Æggene var vigtige som bytte/betalingsmiddel hos købmand og bager. Hver uge kom slagteren, fiskehandleren, bageren og købmanden kørende med varer.

I 1935 blev skolen i Bjernstrup oprettet. Man begyndte med 18 børn, senere voksede dette tal til 40. De store gik om formiddagen, de små elever om eftermiddagen. Man begyndte om morgenen kl. 8 med fortællertime, enten nordisk mytologi eller bibelhistorie. Der var ikke kun pædagogiske årsager til denne start

på dagen, men også den rent praktiske grund, at man ikke havde elektrisk lys, og derfor var der ikke lys nok til, at alle kunne læse og regne! I forbindelse med skolen blev der også anlagt en sportsplads.

I 1935 blev der ligeledes oprettet korn- og købmandshandel samt en smedje. Hermed var landsbyen Bjernstrup for alvor konsolideret.

Elektricitet blev installeret kort efter Anden Verdenskrig, og i 1949 gik man sammen om et andelsfrysehus, men snart begyndte husmødrene selv at få fryseboks og andre hårde hvidevarer. Nogle af husmødrene fik udearbejde, efterhånden som malkning og husarbejde blev lettet af maskinerne.

Arkitekt Petersens tegning vedrørende placeringen af husmandsbruget og de omkringliggende arealers udnyttelse. Læg mærke til læbeplantningen og hønsegården, der indgår som væsentlige træk ved dette husmandsbrug. Tegning efter Svend Åge Karup: »Udstyknings- og husmandsbevægelsen i mellemkrigstiden«.

Mod stordrift og afvikling

I 1950/60'erne mekaniseredes landbruget i Bjerndrup som alle andre steder. Arbejdsfællesskabet blev langsomt brudt i takt med, at man selv fik maskiner eller gik over til at bruge maskinstation.

På samme måde som arbejdslivet ændrede sig, ændrede familielivet sig. I de første årtier var hele familien involveret i gårdens drift, om aftenen hyggede man sig i familiens skød, eller man mødtes til kaffe med naboerne. Skolen blev også et naturligt samlingspunkt, hvor læreren, Refslund Poulsen, startede en foredragsforening. Om vinteren holdt han oplæsningsaftener, studiekredse, dilettant og julefest med skolekomedie. Mange Bjerndruppere husker også høstfesterne, der i begyndelsen blev holdt i lejede trætelte på gårdspladserne, siden blev smedjen ramme om festerne.

I 1955 udtalte den daværende formand for Løgumkloster og Omegns Landboforening, Nis Evardsen, sig således i anledning af Bjerndrup-udstykningsens 25-års jubilæum (Horsens Folkeblad 12. august 1955): »Bjerndrup-udstykningsen er lykkedes særdeles godt. Det er en fornøjelse at se de veldrevne brug... Det er ikke for meget sagt, at en del af ejendommene ligefrem er mønsterlandbrug. De konkurrerer indbyrdes. Bjerndrup-folkene er foregangsmændene i Nørre Løgum Sogn, og de hører til de dygtigste inden for Landboforeningens område.«

Kun tre år senere var børnetallet faldet, og sognerådet besluttede at nedlægge Bjerndrup Skole. Siden forsvandt smedjen, købmænd og kornhandelen. Med mekaniseringen og ændringen af landbruget i retning af større brug gik udviklingen en anden vej, end den Bjerndrup var færdigstyret til.

Først omkring 1980 kulminerede sammenlægningen af brug i Bjerndrup; men så gik det også hurtigt. Da var første og

anden generation ved at blive for gamle, og de unge landmænd, som overtog, slog brugene sammen til enheder på op til 75 ha., dvs. ca. seks gange så store jordtilliggende, som de mindste brug oprindeligt havde haft. Alsidighed blev erstattet af specialisering. Det tætte nabofællesskab forsvandt også til en vis grad. Landbrug blev for de få og ikke et fælles vilkår, staldvandring blev en umulighed, der til var/er smitterisikoen og dermed den økonomiske risiko alt for stor.

I 1989 blev tolv af husmandsbrugene stadig drevet som landbrug. Det år lavede højskoleelever fra Løgumkloster Højskole en lokalhistorisk udstilling på Museet Holmen i Løgumkloster med Bjerndrupudstykningsen som tema. I den forbindelse interviewede man flere af de gamle Bjerndrupper og fotograferede gårdene.

Siden 1989 er udviklingen gået endnu hurtigere. Oprindeligt var der 34 husmænd i Bjerndrup. I dag er der seks aktive landmænd tilbage i landsbyen, og bortset fra nogle få arealer er al jorden fordelt mellem disse seks, hvoraf tre har kvæg, to har svin og én koncentrerer sig om planteavl. Der er kommet flere store løsdriftstalde og svinestalde til, og mange af stuehusene er blevet »shinet op« med nye vinduer og tage, om- og tilbygninger.

På samme måde, som husmandslivsformen afvikledes, er husmandskolonierne nu ved at lukke og slukke. Bjerndrup er stadig et mønstereksempel; men nu er det som eksempel på et oprindeligt homogent kulturmiljø, der er truet.

Bjerndrup i dag rummer det, som er de fleste ældre kulturmiljøers problem, at moderne teknologi og krav om øget produktivitet smadrer den ældre boligstruktur, de nye stald- og ladebygninger passer simpelthen ikke til 1930'ernes byggestil. Dog er det i et vist omfang muligt at begrænse »skaderne« ved, at man både

*Ejendommen Bran-
derupvej 26, som
den så ud ved opfø-
relsen i 1930 og med
senere tilbygninger
i 1981. Foto: Privat
eje.*

fra beboeres og myndigheders side lader bevidste overvejelser og fantasi spille ind. Det kan for eksempel betyde meget for helhedsindtrykket, hvordan de nye bygninger placeres, hvilke vinduer der sættes i stuehuset, og hvor meget man i det hele taget ændrer på de oprindelige bygninger.

Går man til Kommuneatlasset for Løgumkloster Kommune, der blev udarbejdet i 1999, fremgår det, at Bjerndrup stadig udgør en bevaringsværdig sammenhæng, at seks af ejendommene har høj bevaringsværdi, og at 18 ejendomme har

middel bevaringsværdi. Bygningerne i Bjerndrup er for manges vedkommende stadig harmoniske og velproportionerede. De oprindelige, solide byggematerialer har gjort deres til, at husene har holdt sig godt.

Den helhedsværdi, som Bjerndrup stadig udgør, og den arkitektoniske og bygningsmæssige kvalitet, som mange af de gamle husmandsbrug stadig besidder, skal der værnes om i en tid, hvor omstruktureringen i landbruget stiller nye krav til bygninger og deres beliggenhed.

Kulturmiljøet i Sønderjyllands Amts regionplanlægning

AF ANN MERETE MORTENSEN

Efter krav fra Staten til amterne er Sønderjyllands Amt i øjeblikket ved lægge sidste hånd på en registrering af de kulturhistoriske enkeltlementer, helheder og kulturmiljøer, der skal indgå i regionplan 2001-2012 og efterfølgende regionplaner/visioner. Her fortæller landskabsarkitekt Ann Merete Mortensen, amtets naturafdeling, om registreringsarbejdet og inddragelsen af kulturmiljøet i den amtslige, fysiske planlægning.

»Et landskab uden historie er som et menneske uden hukommelse.«

Sætningen beskriver bedre end noget andet, hvorfor vi skal være varsomme med hovedkulds at fjerne alt gammelt, bare fordi nyt skal til. At sporene efter tidligere generationers brug af vort landskab har stor betydning for vores trivsel, har man nok altid været klar over. Men først inden for de sidste par årtier er det blevet tydeligt, at det kræver en arbejdsindsats, hvis vi fortsat skal kunne opleve vore rødder i dagligdagens landskab - og ikke bare på film og museum. Med den teknologi, vi har til rådighed, når f.eks. veje og boligkvarterer bygges, kan en kirkesti eller en lindeallé forsvinde i løbet af natten, uden at naboerne når at rabe vagt i gevær, eller myndighederne griber ind. For at undgå, at alt for mange værdifulde »fortællinger« fra vores fortid forsvinder, har Staten pålagt amterne at opprioritere kulturmiljøbeskyttelsen i regionplanlægningen for derigennem at dæmme op for det, man populært kalder »kulturlandskabets hastige forarmning«. Da kommuneplanerne skal indrette sig efter regionplanen,

vil det næste skridt være, at kommunerne fremover indarbejder hensynet til kulturhistorien i de kommende års kommuneplanlægning. I det følgende vil jeg prøve på at beskrive, hvordan vi i Sønderjyllands Amt har grebet opgaven an med at bevare landsdelens fascinerende kulturhistorie. En kulturhistorie som er uden sidestykke i Danmark med hensyn til detaljerigdom, særpræg og dramatik.

Landskabet som historiens billedbog

Landskabet, uden for byområderne, med dets skove, marker og landsbyer (også kaldet det åbne land) er administrativt Sønderjyllands Amts ansvarsområde. Og det er netop ude i det sønderjyske land-

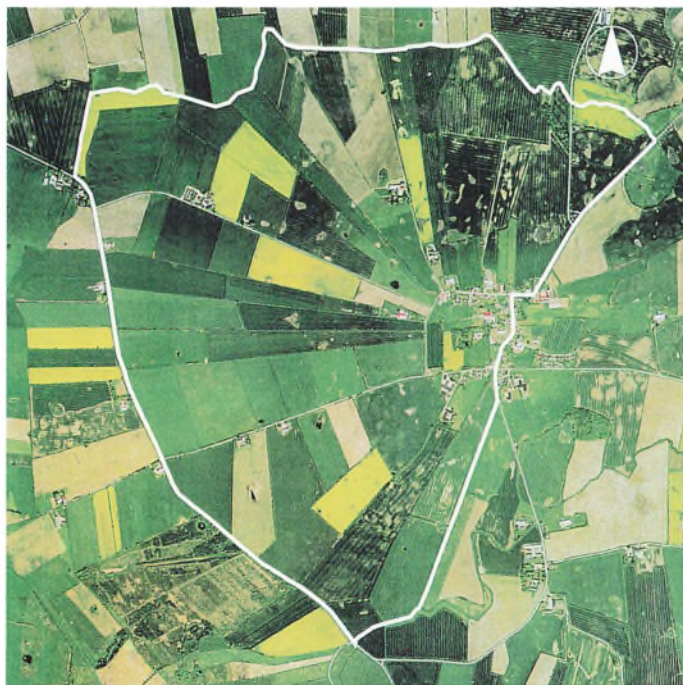
Tysk krigergrav fra 1864. Sønderjylland er historien om et grænseland, der i mere end 2000 år har været udsat for stærke kulturpåvirkninger fra nord og syd. Allerede tilbage i oldtiden kæmpede stærke stammedannelser om retten til jorden. Utallige konflikter har udspillet sig i dette grænseområde, og mange gange har magten skiftet mellem statsdannelse i nord og syd. Foto: Naturafdelingen, Sønderjyllands amt.

skab, vi mere end andre steder kan følge den røde tråd tilbage i tiden: Stenalder, bronzealder, jernalder og vikingetid har hver især haft bosættelser og handelspladser, som trin for trin dannede fundament for vores kultur. I middelalderen kom de første kirker til, og købstæderne voksede. Siden blev det jordens opdyrkning og de små sluttede landsby-samfund, som satte det mest markante præg på landskabet. I 1700/1800-tallet ophørte jorden med at være i dyrkningsfællesskab, og mange af gårdene flyttede ud for sig selv. Siden er dyrkningen af jorden blevet mere og mere intensiv, og de jorde, som tidligere generationer anså for ufrugtbare, er nu lagt under plov med nye effektive dyrkningsmetoder. Inden for det sidste århundrede er der især sket en eksplosiv udvikling af by- og erhvervsområder, samtidig med at den sta-

dig voksende biltrafik kræver et stadig større net af veje på kryds og tværs af byer og landskab. Hele denne udvikling, fra de første mennesker bosatte sig for 11.000 år siden til vore moderne tider, kan aflæses i kulturlandskabet i dag.

Vores historiske identitet

Og hvorfor er det nu egentlig så vigtigt at bevare disse spor af tidligere generationers brug af landsbyer, huse, veje og marker? Vi lever i en mere og mere dynamisk kultur, hvor vi flytter frit rundt mellem landsdele og nationer. De færreste af os bliver på den fødeegn, som har huset vores familie i generationer. Derfor får vi ikke længere et automatisk tilhørsforhold til historiske rødder og identitet. Mange mennesker føler sig utrygge og identitetsløse, når de ikke længere oplever og forstår leddene mellem fortid og nutid.

Maugstrup stjerneudstykning. I 1772 blev Maugstrups jorder udtaget af landsbyfællesskabet med en såkaldt »stjerneudstykning«, hvor den enkelte gård fik tildelet et jordareal med form som et cirkeludsnit med gården i spidsen. Gårdene i Maugstrup ligger således stadig samlet langs bygaden i landsbyen, med kirken og præstegården centralt placeret i midten af »forten«. Stjerneudstykingen er den mest illustrative af sin slags i Sønderjylland og er sammen med den velbevarede landsbystruktur et meget spændende kulturmiljø. Foto: Naturafdelingen, Sønderjyllands amt.

Bevarelsen af kulturhistorien er derfor et meget vigtigt element i samfundets og det enkelte menneskes selvforståelse.

Sporene i landskabet forsvinder

Byvækst, infrastruktur, skovrejsning og omstruktureringer i landbruget har været hårde mod sporene af tidligere generationers brug af landskabet. Især de sidste årtiers udvikling. I 1996 vedtog den danske regering derfor, at der fremover i stat, amter og kommuner skulle sættes fokus på denne hastige forarmning af kulturlandskabet. Og som noget nyt skulle kulturmiljøet behandles på samme seriøse måde som naturbeskyttelse og forureningsbekæmpelse. For amternes vedkommende er det blevet et krav, at kulturhistoriske spor i landskabet medtages i regionplanlægningen på samme vilkår som f.eks. grundvandsbeskyttelse og byudvidelser. Det vil sige, at sammen med amtets traditionelle miljøbeskyttelse skal der nu også tages hensyn til »bløde« og ikke altid målbare værdier. Mens grundvandsbeskyttelse og byudvikling kan måles og vejes i forurenings-tal og bebyggelsesprocenter, så er kulturhistoriske spor i landskabet ikke altid synlige for det blotte øje. Det gælder f.eks. steder, hvortil der er knyttet fortællinger, traditioner eller hændelser.

Kulturhistorien i regionplanlægningen

Med kulturhistoriske spor menes egentlig alle spor efter menneskelig aktivitet i vores fysiske miljø. Hele det sønderjyske landskab er i bund og grund ét stort kulturlandskab, skabt og omformet gennem tusinde år og fyldt med store og små spor af menneskers brug - ikke mindst gennem de sidste 200 år. Men af gode grunde er det umuligt at bevare det hele. For at kunne prioritere, hvad der i særlig grad bør bevares og beskyttes, har amtet lavet en omfattende baggrundsregistrering af de vigtigste sønderjyske kulturhistoriske

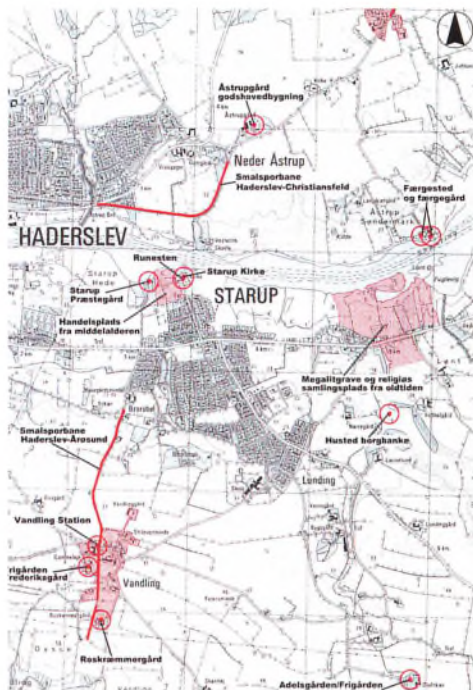
værdier. Registreringen er en opfølgning og ajourføring af et arbejde, som amtet lavede i midten af 1980'erne med rapporterne »Kulturhistorie I« og »Kulturhistorie II« (1986). En detaljeret beskrivelse af amtets nye kulturhistoriske registrering vil være for omfattende at komme ind på i denne artikel, da meget af arbejdet har bestået af metodisk dataindsamling og kortlægning. Men for at give læserne et indblik i, hvordan registreringen er opbygget, vil jeg give en meget kort gennemgang af registreringens hovedpunkter. Det er nemlig amtets håb, at også andre end de offentlige myndigheder i fremtiden vil gøre brug af registreringen, når den om føje tid bliver offentlig tilgængelig på bl.a. internettet.

Registreringen skal danne baggrund for et nyt kulturhistorisk tema i den kommende Regionplan 2001-2012, der offentliggøres til efteråret. Formålet med udpegningen af kulturspor og kulturmiljøer i regionplanen er at sikre, at f.eks. ny bebyggelse, byudvikling, anlægsarbejder, skovtilplantninger og naturgenopretning samt forvaltning af landskabet i øvrigt sker i respekt for de kulturhistoriske beskyttelsesinteresser. Ikke alt fra den kulturhistoriske registrering bliver udpeget til regionplanen. Mange af de registrerede kulturspor kan amtet kun beskytte gennem formidling og information, hvilket falder uden for selve regionplanen. I Regionplan 2001-2012 vil der være retningslinier for, hvordan amtet ønsker at bevare den historiske dimension i landskabet gennem planlægning, administration og formidling. Det er ikke hensigten at skabe rene museumslandskaber, men at sikre en fortsat balance mellem benyttelse og beskyttelse af kulturlandskabet og dets ressourcer. I skrivende stund (januar 2001) er de kulturhistoriske udpegninger til regionplanen endnu ikke politisk godkendt og derfor ikke trådt i kraft som administrationsgrundlag.

Sønderjyllands Amts kulturhistoriske registrering

I perioden 1998-2000 gennemførte amtet en nyregistrering af landsdelens væsentligste kulturhistoriske spor. Det omfattende arbejde har kun kunnet lade sig gøre, fordi landsdelens tre kulturhistoriske museer i Aabenraa, Haderslev og Tønder har deltaget med ildhu og stor faglighed. Fra starten var det lagt fast, at registreringen skulle være beregnet til amtets computerbaserede sagsbehandlersystem og digitale kortgrundlag. Dette har givet faste krav til, hvilke oplysninger museumsfolkene skulle indsamle på deres vandring rundt i kulturlandskabet: Først og fremmest er der oplysningen om kultursporets geografiske placering i landskabet, som er blevet markeret på amtets elektroniske kort, kaldet GIS (geografiske informationssystem). På det digitale kort er der yderligere tilføjet oplysninger om f.eks. kultursporets administrative placering (f.eks. ejerlav/sogn), alder og datering (f.eks. 1890/andelstid) samt en tekstdel, der kort beskriver kultursporets historie, og hvorfor det er medtaget i registreringen. Som et meget vigtigt led i en myndighedsbehandling er alle de udpegede kulturhistoriske spor blevet værdisat som enten enestående værdi (national betydning), særlig værdi (regional betydning) eller værdi (lokal betydning). Værdisætningen skyldes, at amtet har brug for at prioritere en beskyttelsesindsats efter, hvilke kulturspor der er f.eks. sjældne/truede/velholdte/ødelagte. Værdisætningen er derfor lavet ud fra kriterier som unik, repræsentativ, egnsspecifik, funktion, autenticitet, bevaringsstilstand og fortællerværdi.

Grundlaget for udpegningen af kulturhistoriske værdier er tydeligt synlige spor i landskabet efter menneskelig aktivitet gennem de sidste 11.000 år. Det vil sige, at man direkte skal kunne se disse spor i nutidens landskab, modsat forsk-

Udsnit af amtets kulturhistoriske registrering. Kortudsnittet viser et typisk eksempel på tætheden af flere tidsaldres kulturhistoriske spor i landskabet. Området ved Lønt har været religiøst kultsted i stenalderen med stendyse og jættestuer. Ved den middelalderlige Starup Kirke står en runesten fra vikingetiden. Handelspladsen ved Starup Kirke var i middelalderen forgængeren for købstaden Haderslev. Også Husted Borgbanke er fra middelalderen. Gården Olufskær er en gammel lavadels/frigård, som nævnes allerede i 1400/1500-tallet. Størstedelen af de kulturhistoriske spor er fra de sidste 200-300 år. Eksempelvis er præstegården ved Starup Kirke og den fredede godshovedbygning på Åstrupgård fra 1700-tallet. Frederiksgård i Vandling er fra 1800-tallet og kleinbarnerne samt Vandling Station er fra århundredskiftet mellem 1800/1900-tallet. Kort: Naturafdelingen, Sønderjyllands amt.

ningsprægede registreringsarbejder som også medtager det, der engang har været. De kulturhistoriske værdier varierer meget i størrelse, fra de helt små punk-

ter, f.eks. skelsten, til større sammenhængende arealer i f.eks. marsken. Kulturhistoriske spor i landskabet kan være: teglværk, kro, julemærkehjem, transformatorårn, værftsgård, vejforløb, dige, sognegrænse, jernbane, handelsplads, krigsskueplads, skipper/fiskerby, stationsby, husmandskoloni, sommerhusbebyggelse, mindelund, have, mølledam, bønderskov eller mergelgrav.

Kulturmiljøer

For at kunne bevare et varieret kulturlandskab er det ikke altid nok kun at sikre de enkelte kulturhistoriske bygninger, veje og mindesten, engarealer osv. Den landskabelige sammenhæng med omgivelserne og naturen skal også medtænkes. Eksempelvis vindes der ikke meget ved at bevare en værftsgård, hvis gården ikke ses i sammenhæng med de omkringliggende marskenge. Derfor er der udpeget en række såkaldte kulturmiljøer, som bredt favner både forskellige tiders kulturspor og det kulturlandskab, de er opstået i. Det siger sig selv, at kulturmiljøbegrebet er mere flydende end f.eks. den konkrete udpegning af en domænegård. Men de udpegede kulturmiljøer har alligevel logiske afgrænsninger, som f.eks. Kongeådalene med gravhøje, hærvejsforløb, bevandingskanaler og »kongegården«. De udpegede kulturmil-

jøer varierer meget i størrelse, fra mindre geografisk afgrænsede områder, som f.eks. skipper/fiskerbyen Sandager ved Flensborg Fjord eller Kalvø Skibsværft med arbejderboliger, til større, sammenhængende landskabsområder som f.eks. Barsmark Ejerlav på Løjt Land.

Et fælles ansvar

Amtets kulturhistoriske registrering medfører ingen automatisk beskyttelse af kulturhistorien, men kun, at der skal tages ekstra hensyn, når offentlige myndigheder planlægger og administrerer. Det er dog vores håb i amtet, at registreringen af de værdifulde kulturhistoriske spor vil være med til at gøre kulturhistorien synlig over for lodsejere og lokalsamfund. For beskyttelsen af den kulturhistoriske arv er ikke alene de offentlige myndigheders ansvar. Faktisk er det ret begrænset, hvad vi i amt og kommune kan forhindre af mulige ødelæggelser. Amtet kan f.eks. ikke hindre en husejer i at ombygge sin smukke gamle marskgård eller forhindre landmanden i at sammenlægge jorder og dermed fjerne 300 år gamle markstrukturer. Og heldigvis da! For ingen af os er vel interesserede i et museumslandskab uden plads til udvikling og fremskridt. Men vi skal kunne videregive et landskab, som også i fremtiden kan give en oplevelse af fælles fortid og identitet.

En smuk og velbevaret værftsgård i Møgeltønder Kog. Amtet kan ikke forhindre en husejer i at totalrenovere en smuk gammel værftsgård, så bygningerne mister deres særegne marsk-præg. Med mindre bygningerne er fredede, afhænger resultatet af om- og tilbygninger helt af husejerens forståelse for de kulturhistoriske værdier. Foto: Naturafdelingen, Sønderjyllands amt.

Det sker – på sønderjyske museer

Over alle grænser

For mange mennesker står navne som Thor Heyerdahl og Jørgen Bitsch i en vis eventyrglans, fordi disse unge mænd i de første år efter Anden Verdenskrig åbnede verden gennem deres rejser til egne, som hidtil havde været lukket land for de fleste. Heyerdahl vandt sin verdensberømmelse med den legendariske sejlsad på Kon Tiki-flåden over Stillehavet, mens Jørgen Bitsch underlagde sig det afrikanske kontinent på den berømte motorcykelfærd i 1947-49. Den førte ham tværs over Sahara, gennem Congos regnskove og over de østafrikanske savanner til Sydafrika. Senere fulgte enmandsekspeditioner til pygmæerne i Congo, igennem den arabiske ørken, tværs over Amazonaslandet i Sydamerika, hvor han boede hos Jivaro-indianerne, og ind i det indre af Borneos ellers ukendte regnskovede bjerge. Dertil kommer langvarige ophold i bl.a. Burma, Mongoliet og Kina samt rejser til i øvrigt stort set alle lande i verden.

Fra rejserne skrev Bitsch en række bøger, der blev oversat til omkring 20 sprog, ligesom han hjembragte film, der blev vist i de fleste lande i Europa og Amerika. Mange vil fra deres barndom og ungdom huske disse film fra skoler og forsamlingshuse, hvor Bitsch ofte selv kom og fortalte. Dele af dem har senere været vist i fjernsynet.

Fra et halvt århundredes rejser har Bitsch hjemført adskillige især etnografiske genstande, og hans samling er af international standard. I sommeren 2001 vises på Skærbæk Museum et udvalg af disse ting.

Man vil her bl.a. kunne se skrumpe-

hoveder fra Sydamerika, et inkamunie, som Bitsch selv udgravede i Peru, våben og redskaber fra afrikanske, asiatiske og sydamerikanske kulturer samt keramik og dragter fra forskellige lande. Der vil være genstande, der har været brugt af medicinmænd og åndemanere i bl.a. afrikanske stammer, forfædrefigurer og kultiske genstande. Desuden vil man kunne se elefantstødtænder og dyreskind, bl.a. af en krokodille og en kæmpemæssig anacondaslange, et skildpaddeskjold og mange andre spændende sager.

På udstillingen vil man kunne se en lang række fotografier og andet dokumentarisk materiale, ligesom film- og lydoptagelser fra Jørgen Bitschs rejser gengives på video.

Udstillingen, der åbnes mandag den 14. maj af kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen, vil kunne ses til begyndelsen af september. Den afløses fra 14. september til sidst i oktober af en udstilling med sønderjyske landskabsmalere, og i oktober afholdes det traditionelle bogmarked.

H. E. Sørensen

Museet på Sønderborg Slot

Indtil 29. april: Kathrine Ussing: »Ting der måske forsvinder.«
Arr. i samarbejde med Viborg Stiftsmuseum.

8. april - 27. maj: Kunstudstilling med Lene Noer.
Arr. Sønderborg Kunstforening.

Cathrinesmindes Teglværksmuseum

7. april - 7. maj: Kunstudstilling med Mette Ohlsen, Karin Mohrdieck,
Tine Bay Lyhrssen og Rick Towee.
Arr. Broager Kunstforening.

Tønder Museum

7. april - 29. juni: Særudstilling med kniplinger og sølv.

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

Indtil 10. juni: The empty drawing Room. Tegninger af
Olav Christopher Jensen.

7. april - 10. juni: Verden, Øen og Kattene. Peter Lautrup,
tegninger og Simon Lautrup, fotografier.

7. april - 1. juli: Margrethe II. Portræt af en dronning.
Udvalgte fotos 1940-2000.

Drøhøses Hus, Tønder

Indtil 30. juni: International BETONAC-udstilling.

Indtil 30. dec.: Smedehåndværket i Tønder.

Højer Mølle og Marskmuseum

12. april - 13. maj: »Alt godt fra loftet.«

Museet Holmen, Løgumkloster

7. april - 3. maj: Hanne Knudsdatter. Grafik.

Aabenraa Museum

7. april - 29. april: Påskeudstilling. Herrernes borde. Syv af byens kendte
mænd dækker bord på museet. Broderier fra Håndarbejdets
Fremme og udstilling med forskelligt påskepynt.

Jacob Michelsens Gård

28. og 29. april: Bageweekend og udstilling.

Kunstmuseet Brundlund Slot

Indtil 17. juni: Harald W. Lauesen. Retrospektiv udstilling.

Haderslev Museum

Indtil 29. april: Jesper Christiansen: Separatudstilling med den flertydige
kunstner i hvis materialer det figurative og det abstrakte
mødes og brydes. Arr. Haderslev Kunstforening.

Lysabild sognehistorie

Jens Grevsen: »Alsisk Egnshistorie. Lysabild sogn op til 1918,« red. Viggo Vandkær Thomsen. Lysabild sognehistoriske forenings forlag 2000. 208 s. ill.

Den 14. marts 1916 fik degn i Lysabild sogn Jens Grevsen en splint i øjet under brændehugningen, så han ikke alene mistede synet, men også måtte gå på pension som følge af den tabte erhvervsevne. Et tab for Jens Grevsen, men det blev starten på et større arbejde med at skrive sognets historie, som han formentlig afsluttede i 1918. Godt 80 år efter blev manuskriptet fundet frem på Landsarkivet for Sønderjylland, og nu har Lysabild sognehistoriske forening udgivet de 300 siders manuskript med Viggo Vandkær Thomsen som redaktør.

Det er blevet en sognehistorie med vægt på de kulturhistoriske træk, mens kun enkelte kapitler skildrer sognets begivenhedshistorie som f.eks. stormfloden i 1872, »Kainæsgaard« og skandalen i Lysabild Spare- og Lånekasse. Den sidste, med det danske landstings- og rigsdagsmedlem Hans Lassen, kendte Jens Grevsen på nærmeste hold som medlem af sparekassens kreditorudvalg. Derfor er det næppe heller tilfældigt, at titlen på bogen er »alsisk egnshistorie« med undertitlen »Lysabild sogn op til 1918«. En lang række af kapitlerne som »Livets vilkår på landet« gælder ikke specifikt Lysabild sogn, men rækker langt ud over sognegrænsen. Som sådan vil bogen have bred interesse i og uden for Lysabild. Kun synd, at redaktionen ikke redegør nærmere for principperne for redigeringen af manuskriptet, så man visse steder er i tvivl om, hvor Jens Grevsen stopper, og redaktionen begynder.

kf

1920-grænsen

»1920-Grænsen. En folkevalgt grænse.« Sønderjyske Kulturmiljøer – nr. 2. Udg. af Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt. 20 s. ill. Pris: 20 kr. Kan købes hos Padborg Bog og Idé, tlf: 74 67 31 08.

En god, oplysende pjeces om landegrænsen mellem Danmark og Tyskland har længe været savnet for den, som holder af at have en sådan ved hånden, når man befinder i nærheden. Nu er den kommet og hilses velkommen! Den kan oven i købet også anbefales til enhver, for den er fiks, let læst og pæn tillige.

»1920-grænsen« er skrevet af museumsinspektør Inger Lauridsen. Pjecen er udgivet af Det regionale faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt, som nr. 2 i en serie.

Usædvanlig, men ikke enestående, er den dansk/tyske grænse. Hovedærinde med pjecen er imidlertid noget andet, idet der i de enkelte beskrivelser af besøgssteder er indlagt en ny kvalitativ vurdering for derved at henlede opmærksomheden på markante steder, mindsten og bevaringsværdige bygninger på begge sider af grænsen. Teksten rummer også nogle små, fine historier om steder og mennesker før og efter 1920. Så på med vandreskoene, op på cyklen, eller hop ind i bilen - men husk forinden at få pjecen med.

Stine Wiell

... Aktiv i grænselandet ...

Folkcafstemningen i 1920 delte Sønderjylland ved Skelbækken. To nationale mindretal opstod, og anerkendelse af disse er en vigtig forudsætning for et godt samarbejde på tværs af landegrænsen.

Der hersker gode forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning, - men stadig er der forskel på dansk og tysk. Ca. 50.000 sydslesvigere ønsker at leve som danske i det tyske samfund. En af forudsætningerne for et aktivt dansk kulturelt og folkeligt liv i Sydslesvig er støtten fra Danmark. Den giver midler til drift af danske børnehaver og skoler - ungdoms- og kirkeligt arbejde - biblioteker og meget mere.

Den danske stat og Grænseforeningen yder og formidler denne støtte. En stor medlemsskare i Grænseforeningen er det folkelige grundlag for, at dette fortsat kan ske.

Bliv medlem af GRÆNSEFORENINGEN

»Det er Grænseforeningens formål at virke til støtte for danskheden i grænselandet - særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold«

Protektor:

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Årskontingentet varierer i lokalforeningerne omkring 100,- kr. For dette beløb får du seks gange om året bladet »GRÆNSEN«, - Grænseforeningens smukke årbog samt indflydelse på det lokale arbejde i din egen kreds.

Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure: Postboks 1530, Peder Skrams Gade 5, 1020 Kbh. K. Tlf. 33 11 30 63 eller hos den lokale formand.

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østervamt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Søndergaard Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

Fredninger

Bagsiden
om
forsiden

Forandringer er forudsætningen for alt bevarings- og fredningsarbejde. Vi ønsker dermed i større eller mindre omfang at fastfryse en given tilstand for eftertiden. Dette var også tilfældet, da Danmark fik den første fredningslovgivning med naturfredningsloven af 8. maj 1917 og lov om bygningsfredning af 12. marts 1918. Man drog på dette tidspunkt et meget skarpt skel mellem på den ene side naturen, der i princippet var ahistorisk, og på den anden side de historiske bygninger, der blev opfattet som levn fra en tidligere kultur. Formålet med de to love var flerstrengt. Dels ønskede man at bevare de smukke landskaber og bygninger for eftertiden og sikre befolkningen adgang til disse steder, dels ønskede lovens politiske fædre at sikre de nationalhistorisk vigtigste steder, som man f.eks. gjorde i 1923 med den første fredning af Dybbøl Banke og Hærvejen nord for Rødebro i 1926. Endelig spillede de naturvidenskabelige argumenter en fremtrædende rolle i debatten, idet man ville sikre de sidste rester af den oprindelige natur, der var uberørt af menneskelig aktivitet. Med de to fredningslove var den grundlæggende struktur i det danske fredningsarbejde fastlåst frem til i dag.

Inden for landskabsfredningen skete der frem til 1960'erne primært en udbygning af de æstetisk-rekreative interesser i lovgivningen. En af de vigtigste ændringer kom dog i 1937, da der i naturfredningsloven blev indført bestemmelser om beskyttelsen af de jordfaste fortidsminder. Herefter

var en række fortidsminder som bl.a. gravhøje, gravpladser, stendysser og voldsteder pr. definition fredet. Endvidere kunne der ved en kendelse ske en fredning af en zone med en radius på 100 m omkring fortidsmindet.

I løbet af 1960'erne skete der imidlertid et brud med de æstetiske og rekreative fredningskriterier, ligesom der kom en voksende erkendelse af, at ingen kroge af det danske landskab er upåvirket af menneskelig aktivitet og indflydelse. Lovgivningsmæssigt betød dette, at omtalen af landskabets æstetiske værdier forsvandt fra naturfredningsloven i 1969. Op gennem 1970'erne kom menneskets samspil også i fokus inden for bygningsbevaringsarbejdet, hvor bygningerne i stigende grad blev set som udtryk for menneskets levevilkår gennem tiderne. Ved ændringen af bygningsfredningsloven i 1979 fik loven derfor en ny bestemmelse om, at bevaringsarbejdet også skulle sikre bygninger, der kunne belyse produktions-, arbejds- og boligforhold ligesom andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.

Mens fædrene til de første fredningslove skelnede mellem natur og kultur, ser vi i dag landskabet som resultatet af et samspil mellem naturen og mennesket. Med begrebet »kulturmiljø« drages konsekvensen af denne erkendelse, så vi i stedet ser landskabet som en historisk kilde, der kan fortælle os om dette samspil op gennem historien.

kf